Музей старожитностей

Оноре де Бальзак

Переклав Віктор Шовкун, 1991 р.

Баронові де Гаммер-Пургшталю,

придворному радникові,

автору "Історії Оттоманської імперії"

Дорогий бароне!

Ви так співчутливо зацікавилися моєю довгою та розлогою історією французьких звичаїв дев'ятнадцятого сторіччя і так підбадьорювали мене в моїй роботі, що тим самим дали мені право присвятити Вам один з уривків, які складатимуть названий вище великий художній твір. Зрештою, Ви належите до найповажніших представників Німеччини — країни, уславленої наполегливим та сумлінним ставленням до наук, і Ваше схвалення, безперечно, змусить і інших дослідників високо оцінити мою працю й протегувати мені в моєму починанні. Я був дуже гордий Вашою високою оцінкою і намагаюся виправдати її, і далі трудячись із тим самим самозабуттям, з яким Ви трудилися над вивченням архівних документів, без чого літературний світ не мав би величного пам'ятника, що його спорудили Ви. Ваша самовіддана праця, присвячена дослідженню Сходу в часи його найвищого розквіту, часто надихала мене в нічні години, коли я з усіма подробицями відтворював на папері життя нашого нинішнього суспільства. Гадаю, Вам приємно буде це знати, Вам, чию простодушну добрість можна порівняти з добрістю нашого Лафонтена1.

Я від усієї душі прагну, дорогий бароне, щоб моя повість — свідчення глибокої пошани до Вас та Вашої праці — знайшла Вас у Доблінгу й нагадала Вам та й усій Вашій родині — про Вашого щирого шанувальника й друга

де Бальзака.

Дім, де мешкає родина, про яку йтиметься в нашій повісті, стоїть на розі вулиці у центрі головного міста однієї з найнезначніших префектур Франції; але автор змушений приховати назву цієї вулиці, як і назву самого міста. Кожен зрозуміє, що цього вимагають і розважливість, і правила доброго тону. Стаючи літописцем нашого часу, письменник роз'ятрює надто багато ран!.. Дім називався "палац д'Егріньйонів", але сприймайте прізвище власника дому як вигадане і не більш реальне, ніж усі оті Бельвалі, Флорікури, Дервілі з комедій або Адальбери чи Монбрези з романів. Імена головних дійових осіб теж буде змінено. Авторові хотілося б нагромадити тут якомога більше анахронізмів та суперечностей, щоб поховати істину під купою малоймовірних та невірогідних подробиць; хоча істина, попри всі його намагання, однаково проб'ється назовні, як пробивається до світла і пускає рясне пагіння невисмикнутий корінь лози на перекопаному винограднику.

"Палац д'Егріньйонів" був звичайним будинком, у якому мешкав старий дворянин на ім'я Шарль Марі Віктор Анж Кароль, маркіз д'Егріньйон або, як писали цей титул у старовину, де Гріньйон. Його скромну оселю місцеві купці та буржуа колись задля глуму назвали "палацом", але більшість жителів міста за двадцять років звикли до цієї назви і вживали її цілком серйозно.

Ім'я Кароль (брати Тьєррі2, напевне, писали б "Кароуль") носив один з найславетніших воєначальників, які прийшли з півночі, щоб підкорити й закріпачити галлів. Каролі ніколи не схиляли голови ні перед міськими комунами, ні перед королями, ні перед церквою, ні перед грішми. З давніх-давен їм було доручено нести охорону "марки", однієї з прикордонних областей Франції, і відтоді титул маркіза став для них

символом честі й обов'язку, а не ознакою васальних повинностей. Ленне володіння д'Егріньйонів завжди належало їхньому роду. Справжні провінційні аристократи, хоч і забуті при дворі ось уже двісті років, вони не мали в крові ні краплі плебейських домішок і були переконані, що належать до найвищого суспільного стану; місцеве населення шанувало їх, як шанують у народі забобони або образ Святої Діви, що зціляє від зубного болю; рід д'Егріньйонів зберігся в глухій провінції, як зберігаються на річковому дні почорнілі палі стародавнього мосту, збудованого ще за Цезаря3. Протягом тринадцяти сторіч дівчата з роду д'Егріньйонів або виходили заміж без посагу, або постригалися в черниці; молодші сини одержували свою законну частку від материнської спадщини і ставали воїнами, єпископами або одружувалися з придворними дамами. Один з таких представників молодшої гілки роду д'Егріньйонів дослужився до адмірала, здобув герцогський титул, став пером і помер, не залишивши нащадків. Але маркіз д'Егріньйон, глава старшої гілки, не захотів прийняти титул герцога.

— Я володію титулом маркіза — тим самим правом, яким король володіє Францією,— заявив він конетаблеві де Люїню4, що в його очах був незначною особою.

В часи смути не одному з д'Егріньйонів довелося скласти голову на ешафоті. І до 1789 року5 представники цього роду зберегли чистоту франкської крові, відвагу й гордість франків. Маркіз д'Егріньйон, про якого йдеться в нашій повісті, не виїхав у еміграцію: адже він повинен був захищати довірену йому "марку". Місцеві селяни ставилися до нього з пошаною, і це врятувало його від гільйотини; але протягом якогось часу він мусив переховуватись, і ненависть справжніх санкюлотів6 проявила себе в тому, що його таки занесли в списки емігрантів.

Ім'ям суверенного народу революційна влада округу конфіскувала землі д'Егріньйонів, а їхні ліси продали як національне добро, хоча маркіз, якому тоді виповнилося сорок років, звертався з особистим проханням до уряду, щоб їх йому зберегли. Правда, його молодшій

сестрі, панні д'Егріньйон, яка на той час ще не досягла повноліття, пощастило врятувати невелику частку спадкових володінь за допомогою молодого управителя д'Егріньйонів, який від її імені зажадав розподілу спадщини, і коли Республіка підбила підсумки, панна д'Егріньйон одержала замок та кілька ферм. Маркіз дав гроші, й вірний Шенель зумів придбати на своє ім'я ще кілька ділянок та будівель, наймиліших його панові: церкву, церковний дім та прилеглі до замку сади.

Бурхливі роки Терору7, яким, здавалося, кінця не буде, нарешті лишилися позаду, і маркіз д'Егріньйон, котрий завдяки своїй твердій вдачі здобув глибоку повагу серед навколишніх жителів, захотів повернутися й оселитися у своєму замку разом з сестрою, панною д'Егріньйон, щоб привести до ладу ті свої володіння, які пощастило врятувати вірному Шенелю, його колишньому управителю, а тепер нотареві. Та де там! Розграбований та вкрай занедбаний замок був надто великий, і відбудувати його власникові виявилося не до снаги; адже всі феодальні виплати було скасовано, ліси вирубано, а з уцілілих земель свого старовинного маєтку він міг узяти щонайбільше дев'ять тисяч франків річного прибутку.

Коли в жовтні 1800 року нотар привіз свого колишнього пана в його родовий замок, він не зміг приховати глибокого хвилювання, стоячи поруч із маркізом. Гордий нащадок франків нерухомо застиг посеред двору, сумно дивлячись на засипані рови та напівзвалені вежі. Він мовчав, то зводячи погляд у небо, то втуплюючи його в те місце, де колись височіли готичні вежки, увінчані різьбленими флюгерами, і, здавалося, запитував Бога, за які провини Він наслав на Францію таке лихо. Один тільки Шенель міг зрозуміти горе маркіза, якого тоді йменували "громадянин Кароль". Представник славетного вельможного роду довго не озивався, дихаючи повітрям свого рідного гнізда, а тоді з глибоким смутком промовив:

— Шенелю, ми повернемося сюди, коли закінчиться смута. До виходу указу про замирення я однаково не зможу жити у своєму маєтку, бо вони забороняють мені відновити тут мій герб.

Він показав рукою на замок, відвернувся, сів на коня і поїхав геть разом із сестрою, що сиділа в поганенькій плетеній тарадайці нотаря.

А в місті дому д'Егріньйонів уже не було. Стародавню будівлю знесли і на тому місці, де вона стояла, спорудили дві фабрики. Метр Шенель витрусив останню торбинку з луїдорами, яка лишилася в маркіза, і на ті гроші придбав старий дім з крутим двосхилим дахом, флюгером, вежкою та голубником, що стояв на розі майдану; колись він теж належав родині д'Егріньйонів, згодом у ньому містився сеньйоріальний, а потім і президіальний суд. За п'ятсот луїдорів скупник національного добра повернув старий будинок його колишньому законному власникові. Саме тоді — почасти глузливо, почасти серйозно — цей дім і назвали "палацом д'Егріньйонів".

В 1800 році емігранти почали повертатися до Франції, і домогтися, щоб те або те прізвище викреслити з фатальних списків, було вже неважко. Одними з перших з'явилися в місті барон де Нуатр та його дочка: вони були розорені. Маркіз д'Егріньйон великодушно запропонував їм притулок у своєму домі, де через два місяці барон і помер, не витримавши біди, яка звалилася на нього. Панні де Нуатр було двадцять два роки, в її жилах текла найчистіша дворянська кров, і маркіз д'Егріньйон одружився з нею, щоб його рід не згас. Але з вини невмілого лікаря вона померла під час пологів — на щастя, встигши народити д'Егріньйонові сина. Бідолашний старий вельможа (хоча маркізові було тільки п'ятдесят три роки, життєві знегоди та горе рано його зістарили), втратив останню втіху свого життя, бо небіжчиця була прегарною і глибоко шляхетною істотою, в якій ніби відродилася чарівна знада жінок XVI століття, що давно перейшла в легенду. Її смерть стала для маркіза одним з тих страшних ударів, наслідки яких відчуваються протягом усього життя. Простоявши кілька хвилин біля смертного ложа дружини, що спочивала, наче свята, зі складеними на грудях руками,

маркіз поцілував її в чоло; потім дістав годинника, зламав механізм і повісив годинник над каміном. Була одинадцята година ранку.

— Панно д'Егріньйон, помолімося, щоб цей час перестав бути фатальним для нашого роду,— сказав маркіз.— Об одинадцятій годині було вбито мого дядька архієпископа; о цій же годині помер мій батько.

Він опустився навколішки біля ложа і припав до нього головою; сестра зробила те саме. Через хвилину обоє підвелися; панна д'Егріньйон залилася слізьми, але старий маркіз дивився на дитину, на речі, які були в кімнаті, та на мертву дружину сухими очима. Незламна вдача стародавнього франка поєднувалася в ньому з християнською твердістю духу.

Все це відбулося на другому році нашого століття. Панні д'Егріньйон було тоді двадцять сім років. Її вважали красунею. Один місцевий вискочень, постачальник республіканських армій, який мав тисячу екю річного прибутку, після тривалих умовлянь домігся від нотаря Шенеля згоди переказати панні д'Егріньйон, що він пропонує їй руку й серце. Подібне зухвальство розгнівало панну Арманду не менше, ніж її брата. Шенель був у розпачі, що піддався на умовляння якогось дю Круазьє. Від того дня ні в словах, ні в ставленні маркіза д'Егріньйона нотар уже не відчував тієї ласкавої доброзичливості, яка майже дорівнювала дружбі. Тепер маркіз виявляв до нього тільки вдячність, і хоча це почуття було щирим та сповненим благородства, воно змусило Шенеля пережити чимало гірких хвилин. Існують високі душі, для яких вдячність — надто розкішна винагорода, вони віддають перевагу почуттю не такому сильному, а спокійнішому, почуттю, яке виникає внаслідок гармонії помислів і добровільного злиття сердець. І раніше, коли маркіз підносив його до свого рівня, нотар спізнав утіхи такої почесної дружби. Старий вельможа дивився на Шенеля як на щось середнє між сином і слугою, як на добровільного васала і кріпака, прив'язаного всіма можливими узами до свого сюзерена. Д'Егріньйонам було байдуже, що Шенель — нотар, взаємини з ним вони будували на давній і щирій взаємній прихильності. Офіційне становище Шенеля не мало в очах

маркіза аніякісінької ваги, він дивився на це так, ніби його вірний слуга просто перерядився нотарем. А в Шенелевих очах маркіз і далі лишався істотою божественного походження. Колишній управитель схилявся перед вельможною знаттю, йому було анітрохи не соромно згадувати, що його батько відчиняв двері вітальні в домі д'Егріньйона й оголошував: "Їсти подано, пане маркізе!" Відданість Шенеля розореному аристократові пояснювалася не тільки вірою в божественне походження знаті, а й егоїзмом, бо він завжди мав відчуття, ніби належить до цієї родини. Тому його страшенно засмутило, коли маркіз змінив своє ставлення до нього. Кінець кінцем, незважаючи на заборону, він зважився попросити пробачення за свою помилку.

— Шенелю,— дуже серйозним тоном відказав йому старий вельможа,— адже до смути ти не осмілився б передати моїй сестрі таку образливу пропозицію. Які ж ці нові доктрини, коли вони розбестили навіть тебе?

Метрові Шенелю в місті довіряли, він був у пошані. Непідкупна чесність і чималий статок сприяли його авторитету. Після згаданого випадку в його душі спалахнула непереборна відраза до дю Круазьє. Хоча нотар не був злопам'ятний, він зумів передати свою неприязнь багатьом родинам. Дю Круазьє, чоловік злостивий і здатний виношувати почуття помсти хоч би й двадцять років, затаїв проти нотаря та родини д'Егріньйонів ту глуху і нещадну ненависть, яку можна зустріти лише в провінційній глушині. Спіймавши облизня із своєю шлюбною пропозицією, він одразу низько впав у очах насмішкуватих провінціалів, серед яких він збирався жити і над якими мріяв панувати. Катастрофа, що його спіткала, була відчутною, і її наслідки швидко далися взнаки. Одна стара діва, до якої він з горя посватався, теж відкинула його домагання, і виплекані ним амбітні плани зазнали повного краху: адже через відмову панни д'Егріньйон він утратив усяку надію проникнути в Сен-Жерменське передмістя провінції, а коли йому відмовила й стара діва, його репутація зазнала такого удару, що він мусив докласти неймовірних зусиль, аби втриматися бодай у другорядних колах місцевого світського товариства.

В 1805 році через посередництво Шенеля з шлюбною пропозицією до Арманди д'Егріньйон звернувся пан де Ларош-Гюйон, старший син одного з найродовитіших сімейств округи, колись порідненого з д'Егріньйонами. Марі Арманда Клер д'Егріньйон не захотіла навіть вислухати нотаря.

— Ви повинні були б здогадатися, мій дорогий Шенелю, що я тепер мати,— сказала вона, вкладаючи спати племінника, гарненького п'ятирічного малюка.

Старий маркіз підвівся, підійшов до сестри, яка щойно відступила від ліжечка, і шанобливо поцілував їй руку; потім знову сів і нарешті здобувся на слово.

— Ви справжня д'Егріньйон, сестро! — сказав він.

Великодушна дівчина здригнулася і заплакала. Будучи уже в похилому віці, пан д'Егріньйон, маркізів батько, одружився з онукою відкупника, що дістав дворянський титул за Людовіка XIV. Цей шлюб у родині д'Егріньйонів вважали страхітливим мезальянсом, одначе йому не надавали особливої ваги, бо народилася від нього тільки одна дочка. Арманда знала про це. Хоча брат ставився до неї з винятковою чуйністю, досі він бачив у ній чужу, а тепер такими своїми словами ніби узаконив її належність до родини. Адже відповідь на пропозицію де Ларош-Гюйона була вінцем усієї її благородної поведінки, бо з дня її повноліття протягом останніх одинадцяти років кожен її вчинок був позначений беззастережною відданістю родині. А брата вона обожнювала.

— Я помру панною д'Егріньйон,— просто відповіла вона нотареві.

— Це найвищий титул, якого ви гідні,— заявив Шенель, вважаючи, що сказав комплімент.

Бідолашна дівчина зашарілася.

— Ти бовкнув дурницю, Шенелю,— зауважив старий маркіз, водночас і потішений словами старого слуги, і невдоволений, що вони засмутили сестру.— Для уродженої д'Егріньйон наш титул — не межа, вона може вийти навіть за Монморансі; в нашій крові менше домішок, ніж у них. Дев'ятсот років існує наш герб, і сьогодні він достоту такий, як і в перший день. На ньому золото і червінь (з правого боку — рицар у золотому обладунку, з лівого — лев, оперезаний двома ясночервоними смугами), а внизу девіз CIL EST NOSTRE*, прийнятий на одному з турнірів Філіппа Августа8.

* Це наш герб (латин.).

"Я не пригадую, щоб коли-небудь мені зустрілася жінка, яка вразила б мою уяву так сильно, як вразила її панна д'Егріньйон,— пише Блонде9, бо цю історію сучасна література завдячує саме йому.— Я був тоді, правда, ще зовсім юним, майже дитиною, і, можливо, яскраве враження, яке вона залишила в моїй пам'яті, пояснюється станом душі, що в тому віці вабить нас до всього чудесного. Коли я ще здалеку бачив, як, ведучи за руку свого небожа Віктюрнієна, вона йде вулицею, де я грався з іншими дітьми, мене мовби проймало гальванічним струмом. Хоч який я був юний, мені здавалося, ніби в мені пробуджується нове життя. В панни Арманди було світло-руде волосся, а її щоки покривав тонесенький із сріблястим полиском пушок, і я любив милуватися ним, ловлячи ту мить, коли сонце освітлювало весь овал її обличчя; я бездумно віддавався чарам її замріяних смарагдових очей, які наче зблискували сліпучим вогнем, коли я зустрічався з ними поглядом. Я качався по траві, вдаючи, ніби граюся, а насправді, щоб підкотитися до її маленьких ніжок і зблизька помилуватися ними. Шовковиста білість її шкіри, витонченість рис, чисті лінії чола, тендітність стану вражали мене, хоч я тоді й не усвідомлював, що стан у неї стрункий, чоло прекрасне, а овал обличчя — бездоганний. Я захоплювався нею з тим самим почуттям, з яким діти моляться, звертаючись до Бога і самі не розуміючи, чого їм від нього треба. Коли мої наполегливі погляди нарешті приваблювали її увагу, і вона запитувала своїм мелодійним голосом, що здавався мені наймилозвучнішим з усіх голосів на землі:

"Що ти тут робиш, хлопчику? Чого ти на мене так дивишся?" — я підходив до неї, переминався з ноги на ногу, гриз нігті, червонів і казав: "Не знаю". Іноді вона гладила мене своєю білосніжною рукою по голові, запитуючи, скільки мені років, і тоді я кидався навтіки й уже здалеку кричав: "Одинадцять!" Коли в казках "Тисяча й однієї ночі" я читав про якусь царицю або фею, я наділяв їх обличчям і ходою панни д'Егріньйон. А коли мій учитель давав мені завдання змалювати ту або ту античну голову, я помічав, що зачіски в них точно такі, як у панни д'Егріньйон. Відтоді минуло багато часу, і поступово мої навіжені мрії одна за одною розвіялись, але панна Арманда, з чиєю появою на головній вулиці чоловіки шанобливо розступалися, даючи їй дорогу, озираючись їй навздогін і милуючись хвилястими складками її довгої брунатної сукні, аж поки вона зникала з виду,— панна Арманда залишилася жити в куточку моєї пам'яті як яскравий тип жіночої краси. Витончені обриси її фігури, знадливі округлості, які іноді окреслював порив вітру і які я вгадував навіть під її широкою сукнею, знову відродилися в моїх юнацьких мріях. А ще пізніше, коли я наполегливо намагався розкрити деякі таємниці людської душі, пам'ять підказала мені, що моя глибока пошана до панни д'Егріньйон, можливо, була викликана почуттями, які відбивалися в неї на обличчі та в усій її поведінці. Погідний спокій ясного чола в поєднанні з палкою вдачею, благородна гідність рухів, святе відчуття виконуваного обов'язку — все це глибоко зворушувало і підкоряло мене. Діти набагато сприйнятливіші до невидимого впливу ідей, ніж заведено думати: вони ніколи не сміються з людини, гідної шани, справжня чарівність їх хвилює, краса приваблює, бо й самі вони прекрасні, а між явищами однієї природи існує таємничий зв'язок. Панна д'Егріньйон була для мене предметом святобливого поклоніння, і коли тепер моя буйна уява іноді веде мене по кручених сходах середньовічного замку, вона неодмінно малює там образ панни Арманди як символ далеких рицарських часів. А коли я читаю стародавні хроніки, вона знову й знову постає переді мною в образах уславлених жінок — то вона Агнеса, то Марі Туше, то Габрієла10,— і я наділяю її тією здатністю кохати, яку вона навіки поховала в своєму серці. Вона як небесне видіння, що витає серед моїх туманних дитячих ілюзій, і тепер ввижається мені крізь марево моїх мрій".

Запам'ятайте цей портрет, він правильно передає і духовні, і фізичні риси оригіналу. Панна д'Егріньйон — одна з найповчальніших постатей у цій повісті, вона — наочний приклад того, що й висока доброчесність може завдати шкоди, якщо вона не осяяна світлом розуму.

Протягом 1804-1805 років дві третини аристократичних родин повернулися до Франції і майже всі, хто був з тієї самої провінції, що й маркіз д'Егріньйон, знову оселилися у своїх родових маєтках. Не обійшлося й без відступників. Декотрі дворяни пішли на службу до Наполеона — одні опинилися в його армії, інші — при дворі. Були й такі, що породичалися з сімействами нових багатіїв. Усі, хто поєднав свою долю з Імперією, повернули собі багатство і, завдяки щедрості імператора, одержали назад свої землі та ліси; чимало з них оселилося в Парижі. Але вісім або дев'ять стародавніх дворянських родин залишилися вірні вигнаній аристократії і поваленій монархії: Ларош-Гюйони, Нуатри, Вернеї, Катерани, Труавілі та кілька інших. Були серед них багаті, були й бідні. Але не золото вони ставили над усе; насамперед цінували вони стародавність роду й чистоту крові — так для антиквара вартість монети не в тому, скільки вона важить, а в чіткості літер та зображення і в тому, як давно її викарбували. Ці родини визнали маркіза д'Егріньйона за свого ватага — його дім став місцем їхніх зустрічей. Тут імператор і володар Франції незмінно залишався паном Буонапарте, а верховним повелителем був Людовік XVIII, який тоді жив у Мітаві11; тут департамент, як і колись, називали провінцією, а префектуру — інтендантством. Прямотою вдачі, дворянською чесністю та відвагою маркіз д'Егріньйон здобув собі щиру повагу в своєму колі; а за твердість у нещасті та непохитну вірність своїм поглядам його глибоко шанували і в місті. Маркіз, наче екзотична руїна, зберігав усю велич, властиву грандіозним уламкам минулого. Його рицарська делікатність була настільки відома, що в більшості випадків сперечальники одностайно обирали його суддею. Всі добре виховані люди з числа прибічників Імперії і навіть власті ставилися до його забобонів поблажливо, а до його особи — з повагою. Проте чимало представників нового суспільства, люди, яких під час Реставрації стали називати лібералами і яких таємно очолював дю Круазьє, глузували з

аристократичної оази — "палацу д'Егріньйонів", куди допускали тільки чистокровних дворян і притому бездоганної поведінки. Їхня ворожнеча підсилювалася тим, що багато статечних людей, цілком достойні маломаєтні дворяни і навіть деякі високі урядовці вперто вважали салон маркіза д'Егріньйона єдиним місцем, де збирається порядне товариство. Префект, будучи камергером імператорського двору, марно намагався проникнути в "палац д'Егріньйонів" і смиренно посилав туди свою дружину, вроджену де Гранльє. І ось ті, хто не мав доступу в це провінційне Сен-Жерменське передмістя в мініатюрі, з ненависті до товариства, що збиралося в маркіза д'Егріньйона, прозвали його дім Музеєм старожитностей. А самого маркіза вони вперто йменували "пан Кароль", причому збирач податків, надсилаючи йому повістки, завжди додавав у дужках: "колишньому де Гріньйону",— певне, йому здавалося, що, пишучи маркізове прізвище на старовинний лад, він очевидніше виражає свою насмішку.

"Щодо мене,— писав Еміль Блонде,— то, звертаючись до спогадів дитинства, я мушу признатися, що назва Музей старожитностей завжди видавалася мені смішною, незважаючи на всю мою пошану — навіть можна сказати любов — до панни Арманди. "Палац д'Егріньйонів" стояв на розі кварталу: два вікна вітальні виходили на одну вулицю, два інші — на другу. Звідти було всього кроків п'ятсот до Ринкового майдану, і перехожих там ніколи не бракувало. Вітальня нагадувала скляну клітку, і кожен, хто проходив повз неї, незмінно зазирав у вікна. Мені, дванадцятирічному хлопцеві, ця кімната видавалася однією з тих рідкісних дивовиж, які згодом, коли про них згадуєш, виникають в уяві десь на межі дійсності і фантазії, причому ти так і не можеш збагнути, до чого та проява була ближче. Під вітальнею — в минулому залою судових засідань — було підвальне приміщення із заґратованими продухвинами; колись туди садовили місцевих злочинців, а за маркіза там обладнали кухню. Я не певен, що я більше здивувався, побачивши величезний, розкішно оздоблений камін у Дуврі з його чудовими скульптурами, аніж тоді, коли вперше мій погляд упав на теж чималий камін цієї вітальні, строкатий, мов диня, й угорі прикрашений барельєфом у позолоченій рамці, що зображував Генріха III12 на коні

(при ньому цю провінцію — колись самостійне герцогство — було приєднано до королівських земель). Стелю підтримували каштанові сволоки, які, перехрещуючись, утворювали квадрати, прикрашені всередині арабесками. Ця розкішно оздоблена стеля мала на краях позолоту, але позолота вже потьмяніла й почасти облупилася. Стіни були обтягнуті фламандським шовком; на них висіли шість картин, що зображували Соломонів суд13, а на різьблених позолочених рамах пустували амури й сатири. Маркіз звелів настелити у вітальні паркет. Серед усякого мотлоху, що залишився після продажу замків у 1793-1795 роках, нотар знайшов консолі в стилі Людовіка XIV, обтягнуті гобеленовою тканиною меблі, столи, настінні дзиґарі, люстри, канделябри, що чудово доповнили обстановку величезної вітальні, розміри якої зовсім не відповідали розмірам дому — лише суміжний з нею передпокій — колишня приймальня президіального суду — був тієї самої висоти. До цього ж таки приміщення прилягала кімната для нарад, перетворена маркізом на їдальню. Серед цієї збляклої розкоші походжали вісім-десять вдів-аристократок — ці жалюгідні останки давноминулого часу впадали у вічі насамперед. У одних тряслась голова, інші були висхлі й чорні, наче мумії; деякі були випростані, мов дрючки проковтнули, інші — зігнуті в три погибелі; і всі вирядженi в більш або менш фантастичну одіж, що була в цілковитій суперечності з модою. Напудрене волосся вони завивали в буклі й носили чепчики з бантами та поруділим мереживом. Жоден живопис, ні карикатурний, ні серйозний, не зміг би передати химерної поезії, що огортала тих старих дам, які досі виникають у моїх сновидіннях і кривляються в моїй пам'яті після кожної зустрічі з літньою жінкою, бодай трохи схожою на них обличчям або вбранням. Може, тому, що біда навчила мене проникати в найпотаємніші куточки зболеного людського серця, навчила розуміти всі людські почуття, а надто старечий смуток і жаль за безповоротно втраченим, мені тепер здається, що ніде більше, ні в умирущих, ні в живих, не бачив я таких очей — чорних, які палахкотіли гарячковим блиском, або сірих і потьмянілих. Одне слово, найзловісніші образи, створені похмурою фантазією Метьюріна чи Гофмана14, не вселяли мені такого жаху, як ці горбаті постаті, що снували, ніби автомати. Один з моїх тодішніх приятелів, у дитинстві такий самий шалапут, як і я, казав

мені, що рум'яна акторів мало його вражають, після того як він надивився на ці застарілі рум'яна,— мабуть, усмоктані з молоком матері. Обличчя, які миготіли в тій вітальні, були пласкі й помережані зморшками, схожі на личка лускунчиків, що їх виготовляють у Німеччині. Крізь шибки я бачив потворні горби та окремі частини тіла, причому не міг собі уявити, як вони стуляються докупи і чи стуляються взагалі: переді мною з'являлися то випнута квадратна щелепа, то кістляве плече або товстелезні клуби. Коли ці жінки ходили по вітальні, вони здавалися мені не менш жаскими, ніж тоді, коли сиділи за столом і грали в карти, нерухомі, наче мерці. Обличчя чоловіків, які збиралися в цьому салоні, своїми сірими, збляклими тонами нагадували злинялі гобелени на стінах. Ці діди, здавалося, були заражені хворобою нерішучості; їхні костюми були, безперечно, ближчі до сучасної моди, ніж у дам, але сивина, зів'ялі обличчя, воскова шкіра, зморшкуваті лоби та вицвілі очі робили їх схожими на жінок, і ця схожість руйнувала те враження реальності, якої надавав їм сучасний одяг. Упевненість у тому, що я неодмінно в один і той самий час побачу ці постаті за столом або просто в кріслах, ще дужче підкреслювала в них щось театральне, помпезне, неприродне. І завжди потім, коли я заходив до знаменитих музейних сховищ у Парижі, Лондоні, Відні, Мюнхені, де старі сторожі показують нам усю розкіш минулих часів, я незмінно населяв ці кунсткамери постатями з нашого Музею старожитностей. Ми, школярі, хлопчаки у віці восьми-десяти років, частенько задля розваги змовлялися між собою й бігали дивитися на ті дивовижі у скляній клітці. Та щоразу, коли я бачив чарівну панну Арманду, я здригався, а тоді втуплював заздрісний погляд у гарненького малого Віктюрнієна, який здавався нам істотою вищою, ніж ми. Посеред того кладовища невчасно розбуджених мерців це юне і свіже створіння вражало нас як щось украй незвичайне. Не усвідомлюючи собі цього виразно, ми почували себе нікчемними і дрібними буржуа перед цим зібранням гордих вельмож".

Катастрофічні події 1813 — 1814 років, що привели до падіння Наполеона, відродили до життя завсідників Музею старожитностей і насамперед подали їм надію на повернення колишнього впливу. Але події 1815 року15, нещастя, спричинені навалою чужоземних військ, а

потім нерішуча політика уряду не давали здійснитися сподіванням цих людей, так яскраво описаних Блонде, аж до відставки Деказа16.

Ну а що стосується нашої оповіді, то вона, по суті, починається лише з 1822 року. Хоча того самого року Реставрація надала емігрантам значні привілеї, статок маркіза д'Егріньйона не збільшився. Мабуть, з усіх аристократів, що стали жертвою революційних законів, ніхто не зазнав таких великих збитків, як він. Адже до 1789 року більша частина його прибутків надходила з ленних володінь, на які він, подібно до кількох старовинних родів, мав феодальні права, причому власники намагались якомога роздрібнювати свої землі й у такий спосіб стягувати з них більше поборів. Дворянські родини, що були в такому становищі, розорилися вщент і не мали ніякої надії на повернення свого багатства, бо указ Людовіка XVIII про повернення колишнім емігрантам непроданих маєтків не міг нічого їм повернути; а ухвалений згодом закон про відшкодування збитків теж не міг нічого їм відшкодувати. Кожному відомо, що права на ленні володіння було поновлено, але не на користь колишніх власників, а на користь держави, до якої перейшли ці землі, діставши назву "національних маєтків". Маркіз д'Егріньйон, звичайно, належав до тих роялістів, які не погодилися піти бодай на зовнішнє замирення з людьми, що їх вони називали не революціонерами, а бунтівниками чи, висловлюючись у парламентських термінах, лібералами й конституціоналістами. Такі роялісти (опозиція називала їх просто "ультра") мали за ватажків та героїв відважних ораторів правого парламентського крила, котрі вже на першому засіданні палати спробували, як, наприклад, де Поліньяк17, протестувати проти Хартії18 Людовіка XVIII, розглядаючи її як невдалий указ, спричинений тимчасовою необхідністю; вони вважали, що король повинен переглянути його. Ну а маркіз д'Егріньйон, не бажаючи брати участі в оновленні звичаїв, яке намагався здійснити Людовік XVIII, спокійно залишався осторонь, завжди готовий підтримати крайніх правих; він чекав, коли йому віддадуть його величезне багатство, і навіть думки не припускав про так зване "відшкодування збитків", якому надавав такої ваги уряд де Віллеля19, прагнучи цим заходом зміцнити престол і знищити фатальну нерівність у майновому стані дворян, що зберігалася,

незважаючи на нові закони. Чудеса, що привели до Реставрації 1814 року20, і ще дивовижніше чудо — повернення до влади Наполеона в 1815 році, повторна втеча Бурбонів і їхнє друге повернення — усі ці легендарні події сучасної історії відбулися, коли маркізові вже виповнилося шістдесят сім років. А навіть у найбільш гордих і незалежних людей того часу, що досягли такого віку, людей, не так пригнічених старістю, як виснажених поневіряннями в роки Революції та Імперії, жадоба діяльності згасла, і, поховавши себе в провінційній глушині, вони зберегли там лише палку непримиренність поглядів; майже всі вони увійшли в торовану колію провінційного життя, яке так дратує людей жвавої вдачі своєю одноманітністю. А хіба не справжнє лихо для політичної партії, якщо вона складається тільки з людей старих і до того ж самі її ідеї безнадійно застаріли? І коли, десь у 1818 році, законна королівська влада, здавалось, остаточно утвердилася, маркіз запитав себе, а що, власне, робити при дворі йому, сімдесятирічному дідові? Яку посаду може він там посісти, якій діяльності може присвятити себе? І гордий аристократ д'Егріньйон вирішив (а більш йому нічого й не лишалося) задовольнитися торжеством Монархії та Релігії і чекати наслідків цієї несподіваної і досить сумнівної перемоги, яка насправді була тільки замиренням. Отож він і далі царював у своєму салоні, так вдало названому Музеєм старожитностей. Під час Реставрації, коли люди, переможені в 1793 році, стали переможцями, безневинна жартівливість цієї назви набула майже дошкульної гостроти.

Місто, в якому жив д'Егріньйон, як і більшість провінційних міст, не уникло тієї ненависті й суперництва, що їх звичайно породжує боротьба партій. Усупереч загальним сподіванням дю Круазьє все-таки одружився з багатою старою дівою, яка спочатку йому відмовила, хоча й мав за суперника улюбленця місцевої аристократії, такого собі шевальє, чиє славне ім'я ми збережемо в таємниці. Буде досить, якщо, наслідуючи давній звичай, поширений у малих містах, ми називатимемо його лише за титулом; бо для всіх він був просто "шевальє", як граф д'Артуа21 для всіх придворних був просто "Месьє". Одруження дю Круазьє не тільки розпалило нещадну війну, які спалахують лише в провінції, воно

прискорило розрив між дрібним дворянством та вищою аристократією, між буржуазією і дворянством, що на короткий час були об'єдналися під тиском могутньої наполеонівської влади. Цей раптовий розрив приніс Франції багато лиха. Найпритаманніша французам риса — марнолюбство. Ображене марнолюбство багатьох людей і породило прагнення до рівності, хоча згодом найпалкіші новатори зрозуміли, що запровадити суспільну рівність неможливо. Роялісти жалили лібералів у найвразливіші місця. Обидві партії, а надто в провінції, звинувачували одна одну в найстрахітливіших злочинах, не цураючись найбезсоромніших наклепів. У політиці тоді творилися найчорніші діла, щоб привернути на свій бік громадську думку, щоб забезпечити собі голоси недоумкуватої юрби, яка голосує за кожного спритника, здатного дати їй зброю. Ця ворожнеча виливалася в суперництво кількох осіб. Ці особи, ставши політичними ворогами, незабаром стали й ворогами особистими. У провінції важко не зчепитися врукопаш з приводу таких питань або інтересів, які в столиці сприймаються в загальній теоретичній формі, й тому їхні оборонці поводяться куди стриманіше: наприклад, Лаффіт або Казимір Пер'є22 шанували де Віллеля та й де Пейронне23 за їхні чисто людські якості. Лаффіт, який звелів стріляти в міністрів, охоче заховав би їх у себе вдома, якби вони з'явилися до нього 29 липня 1830 року. Бенжамен Констан24 послав свою книжку про релігію віконтові де Шатобріану25 разом з похвальним листом, у якому він визнав, що дечого навчився в цього міністра Людовіка XVIII. В Парижі люди панують над системами, а в провінції — навпаки: системи підкоряють собі людей з їхніми живими пристрастями; ці люди шпигують одне за одним, пхають носа в приватне життя своїх політичних ворогів, перебріхують їхні висловлювання, пильнують одне одного, як двоє дуелянтів, коли кожен прагне приспати увагу супротивника, щоб скористатися з його найменшої похибки й угородити йому шпагу в бік на шість дюймів углиб; вони захоплені своєю ненавистю, як безжальні азартні гравці грою. Тут людину обмовляють і нещадно з неї глузують під приводом боротьби з її партією.

Ось у такій війні, що спалахнула між Музеєм старожитностей та домом дю Круазьє, аристократи вели боротьбу в ґречній формі й без

роздратування, тоді як протилежна сторона вдавалася до найпідступніших методів, аж до застосування затруєної зброї, як у дикунів. У цій війні на боці роялістів були переваги витонченої іронії та дотепного розуму. А добре відомо: рани, завдані словом та поглядом, насмішкою і зневагою — невиліковні. Відтоді як шевальє перестав відвідувати вітальні, де збиралося змішане товариство, і відступив на Священну гору аристократії, він спрямував проти салону дю Круазьє усі стріли своєї дотепності, не замислюючись про те, до якої, нестями може довести табір дю Круазьє боротьба з Музеєм старожитностей. У "палац д'Егріньйонів" допускалися тільки люди обрані, цілком благонадійні дворяни та дворянки, упевнені одне в одному; отже, звідси не могло просочитися назовні жодне слово. Тому ані балачки, ані переконання аристократів, хай би якими вони були — добрими чи поганими, справедливими чи надуманими, дотепними чи безглуздими,— не могли дати привід до кпинів. Щоб висміяти дворян, ліберадам доводилося нападати на їхні політичні дії, тоді як роялісти були у вигіднішому становищі: чиновники, котрі займали проміжне місце між ворожими таборами, часто намагалися підлеститись до знаті й переказували їй усе, що діялося та говорилося в середовищі лібералів, і це давало не одну нагоду для дошкульних дотепів. Усвідомлення невигідності свого становища неабияк дратувало прихильників дю Круазьє і розпалювало в них жадобу помсти. В 1822 році колишній постачальник став на чолі всіх промисловців департаменту, подібно до того, як д'Егріньйон стояв на чолі дворянства. Таким чином кожен з цих двох представляв певну партію. Замість того, щоб відверто й без лукавства оголосити себе прибічником крайніх лівих, дю Круазьє про людське око став висловлювати погляди, які згодом були сформульовані в заяві "двохсот двадцяти одного"26. Тому він дістав змогу об'єднати навколо себе судовиків, чиновників і торговців з усього департаменту. Тепер товариство, що збиралося в салоні дю Круазьє, стало не менш могутнім, ніж завсідники Музею старожитностей, але люди там були молодші, діяльніші, до того ж їх було значно більше, і зрештою вони почали впливати на всі справи департаменту, тоді як Музей старожитностей нічим себе в реальному житті не проявляв і був ніби додатком до королівської влади, якій партія найнепримиренніших роялістів часто

навіть заважала, бо вимагала від неї нерозважних заходів і навіть штовхала її на вчинки, що кінець кінцем призвели до краху монархії.

Ліберали, яким у цьому департаменті, що не бажав танцювати під їхню дудку, досі не щастило провести в парламент жодного свого кандидата, знали, що в разі свого обрання дю Круазьє опиниться серед лівого крила центру або навіть серед крайніх лівих. Банкірами дю Круазьє були троє братів Келлер; старший з них відважно воював у палаті серед дев'ятнадцяти представників лівого крила, цієї доблесної фаланги, прославленої всіма ліберальними газетами; до того ж брати були споріднені з графом де Гондревілем27, пером-конституціоналістом, до якого вельми прихильно ставився Людовік XVIII. Отже, конституційна опозиція була завжди готова в останню мить передати дю Круазьє свої голоси, для видимості обіцяні підставному кандидатові, якби дю Круазьє пощастило зібрати достатню кількість голосів роялістів, щоб забезпечити собі більшість. Але досі роялісти успішно провалювали дю Круазьє на кожних виборах, бо верхівка роялістського табору, очолювана маркізом д'Егріньйоном, напрочуд точно вгадувала, розбирала й оцінювала його дії, і після кожних виборів тільки зростала ненависть невдахи-кандидата та його партії до аристократів. Ніщо так не розпалює ворожнечі між політичними угрупованнями як марність пастки, налаштованої з великими труднощами.

Але на 1822 рік війна між партіями, що в перші чотири роки Реставрації була дуже запеклою, здавалося, притихла. Салон дю Круазьє та Музей старожитностей, вивчивши сильні й слабкі сторони один одного, мабуть, чекали сприятливого випадку, що грає для партій роль провидіння. Люди недалекоглядні задовольнялися цим позірним затишшям, яке обманювало навіть короля; але для кожного, хто близько знав дю Круазьє, було очевидно, що в нього, як і в усіх, хто живе холодною розважливістю, жадоба помсти згаснути не може, а надто коли вона опирається на політичні амбіції. На той час дю Круазьє, який раніше бліднув і червонів, як тільки при ньому вимовляли ім'я д'Егріньйона або шевальє, і здригався, згадуючи про Музей старожитностей або чуючи, як про нього згадують інші, навчився

прикидатися незворушним, мов індіанець. Він люб'язно всміхався своїм ворогам, хоча ненавидів їх, як і колись, і з кожним днем стежив за ними все пильніше. Він удавав, ніби зневірився в перемозі й вирішив жити з ними спокійно. Одним з найближчих прибічників дю Круазьє, що поділяв його холодну лють і теж терпляче очікував сприятливої нагоди, був голова суду дю Ронсере, маломаєтний дворянин, який марно домагався честі бути прийнятим у Музеї старожитностей.

Невеличкого статку д'Егріньйонів, яким уміло управляв нотар Шенель, ледь вистачало маркізові на життя; він жив, звичайно, як годиться дворянинові, проте не дозволяв собі найменшої розкоші. Хоча вихователем молодого графа Віктюрнієна, єдиної надії роду д'Егріньйонів, був колишній чернець-ораторіанець28, рекомендований єпископом, і жив він у домі маркіза, все ж таки йому доводилося виплачувати певну винагороду. Платня куховарки, покоївки панни Арманди, старого маркізового камердинера та ще двох слуг, панський стіл на чотири персони і витрати на виховання молодого графа, для якого не шкодували грошей, поглинали всі прибутки д'Егріньйонів, незважаючи на ощадливість панни Арманди, мудру розпорядливість Шенеля та відданість слуг. Старий нотар досі не міг зробити ніякого ремонту в напівзруйнованому замку. Він чекав, поки закінчаться терміни угод, укладених ще 1809 року з орендарями д'Егріньйонових земель, сподіваючись потім знайти спосіб підвищити прибутки маркіза — або за допомогою поліпшення методів обробітку землі, або внаслідок зниження курсу грошей. Маркіз не був утаємничений ні в подробиці господарювання, ні в управління маєтками. Коли б він довідався, яких героїчних зусиль докладав Шенель, щоб, за висловом домогосподарок, стулити кінці з кінцями, це вразило б його наче громом. Та ніхто не зважувався розвіяти ілюзії старого аристократа, бачачи, що кінець його життєвого шляху близько. Велич роду д'Егріньйонів, про яку давно забули і при королівському дворі, і в уряді і про яку за межами міських мурів та найближчих околиць ніхто й не здогадувався, ця велич у маркізовій уяві та в уяві його прихильників воскресала в усьому її колишньому блиску. Завсідники Музею старожитностей були переконані, що в особі Віктюрнієна рід д'Егріньйонів набуде нової слави,

коли пограбованим дворянам нададуть змогу повернутись у свої маєтки або коли достойний спадкоємець з'явиться при дворі, щоб служити королю й одружитися, як одружувалися в старовину д'Егріньйони, з дівчиною, котра належатиме до роду Наварренів, Кадіньянів, Юкзелів, Босеанів, Бламон-Шоврі — одне слово, з дівчиною, яка поєднуватиме в собі всі переваги високого походження з багатством, красою, розумом і доброчесною вдачею. Ті, хто щовечора приходив до Музею старожитностей пограти в карти,— шевальє, Труавілі (вимовляйте "Тревілі"), Ларош-Гюйони, Кастерани (вимовляйте "Катерани"), герцог де Верней,— давно звикли бачити в старому маркізі особу надзвичайної значущості й підживлювали в ньому його надії. А ті надії не здавалися такими вже нездійсненними і, певне, виправдалися б, якби можна було викреслити з історії Франції останні сорок років. Але навіть найсвященніші, найнезаперечніші права, які Людовік XVIII спробував закріпити Хартією, датувавши її двадцять першим роком свого владарювання, не матимуть сили, якщо вони не підтверджені всенародною згодою. Д'Егріньйонам бракувало того, на чому стоїть сьогодні політика — тобто грошей, головної опори сучасної аристократії, та й не вміли вони довести свою причетність до нової історії — а завоювати славу такої причетності можна і при дворі, і на полях битви, і в дипломатичних салонах, і на громадській трибуні, і написавши книжку або взявши участь у якій-небудь авантюрі. Така слава необхідна кожному новому поколінню, як священне мирування. Вельможна родина, що перебуває в бездіяльності й забутті, схожа на дівку на порі, дурну, негарну, бідну й доброчесну — чотири головні причини, які роблять її нещасливою. Шлюб панни Де Труавіль з генералом Монкорне29 не тільки нічого не навчив завсідників Музею старожитностей, а мало не призвів до розриву між Труавілями та салоном д'Егріньйона, який заявив, що "Тревілі зганьбили себе".

Лише один чоловік з маркізового оточення не поділяв цих ілюзій. Либонь, кожен здогадається, хто це був — звичайно ж, старий нотар Шенель! Хоча його відданість старовинному роду, нині представленому трьома особами, була безмежною, про що незаперечно свідчать і події, описані в цій повісті; хоча він цілком поділяв маркізові переконання і

вважав їх правильними, він був наділений тверезим глуздом і здобув надто великий досвід, ведучи справи більшості заможних родин департаменту, щоб не помітити разючих змін, які відбувалися в людській свідомості, а також перемін, спричинених зростанням промисловості та поширенням нових звичаїв. Колишній управитель бачив, як Революція від буремних діянь 1793 року, коли вона роздавала зброю чоловікам, жінкам і дітям, споруджувала ешафоти, стинала голови і вигравала битви на полях Європи, перейшла до спокійного здійснення ідей, які колись освятили ці грізні події. Після оранки та сівби настала пора жнив. Шенель розумів, що Революція визначила свідомість нового покоління, розумів значення фактів, бачив тисячі ран і відчував, що повернення до минулого неможливе. Якщо королю відрубали голову, якщо стратили королеву, якщо відібрали землю у дворян, то все це розворушило надто багато інтересів, щоб переможці дозволили знищити плоди своїх завоювань. Шенель тверезо дивився на речі. Його фанатична відданість д'Егріньйонам не була сліпою і через те ставала ще благороднішою. Віра, що дозволяє молодому ченцеві споглядати ангелів небесних, усе ж не така сильна, як у старого ченця, котрий йому їх показує. Колишній управитель у цьому скидався на старого ченця, він віддав би життя, захищаючи священну раку з мощами, хай би навіть у ній уже завелися черви. Щоразу, коли Шенель з тисячею осторог намагався пояснити своєму колишньому хазяїнові суть усіх цих нововведень, то глузуючи з них, то вдаючи подив або обурення, на губах у маркіза незмінно з'являлася пророча усмішка, бо в його душі, безперечно, жила тверда переконаність, що це безумство промине, як і всі інші. Ніхто не замислювався над тим, що хід історичних подій і справді ніби давав підстави цим благородним оборонцям руїн минулого утвердитись у своїй вірі. Що міг відповісти Шенель старому маркізові, коли той, владно відмахнувшись від нього рукою, казав:

— Бог змів з лиця землі Буонапарте з його арміями та новими могутніми васалами, розтрощив його престоли і розвіяв прахом його горді задуми! Бог звільнить нас і від решти.

Шенель тільки сумно опускав голову, не сміючи відповісти:

"Не змете ж Бог з лиця землі всю Францію!"

Обидва вони в цю хвилину були чудові: один стояв непорушний під потоком фактів, наче стародавня замшіла гранітна скеля, що нависла над альпійським проваллям; другий дивився на бурхливі води, міркуючи, як би обернути їхню потугу на користь. Добрий статечний нотар гірко зітхав, бачачи, якої непоправної шкоди завдають аристократичні забобони юному графові Віктюрнієну д'Егріньйонові, руйнуючи його розум, характер, моральні підвалини і згубно впливаючи на погляди, які в нього формувалися.

Тітка його обожнювала, батько обожнював, і молодий спадкоємець був, у повному значенні цього слова, розпещеною дитиною, хоча, сказати правду, він давав підстави для гордих надій батька й матері (бо тітка була для нього справжньою матір'ю). Та хоч би якою ніжною, хоч би якою уважною була дівчина, їй завжди бракує чогось суто материнського. Притаманне матері ясновидіння не можна набути. Тітка, поєднана із своїм вихованцем такими чистими узами любові, якими панна Арманда була поєднана з Віктюрнієном, може піклуватися про нього не менше, ніж рідна мати, може бути уважною, доброю, делікатною, поблажливою, як і мати; але в її суворості не буде тієї чуйності й тактовності, якими обдароване серце матері; але в її серці не виникають ті раптові передчуття і невиразні тривоги, такі властиві матері, в котрої усе ще бринять, мов порвані струни, нервові та душевні узи, які поєднували її з дитиною, і тому мати на все життя зберігає нерозривний зв'язок із своїм дитям і відчуває мовби поштовх у серце від кожного його переживання, і тремтить від кожної його радості, так наче це відбувається з нею самою. Якщо з фізичного погляду природа створила в жінці ніби грунт для розвитку дитини, вона аж ніяк не позбавила її здатності в певних випадках цілком зливатися із своїм творінням; а коли материнство духовне поєднується з материнством, даним від природи, тоді ми спостерігаємо те чудесне — скоріш досі не пояснене, аніж непоясненне — явище, яке становить суть материнського почуття. Катастрофа, описана в цій повісті, ще раз підтверджує давно відому істину: матері ніхто не замінить. Мати

передчуває лихо задовго до того, як воно насуне, а дівчина, на зразок панни Арманди, часто відмовляється повірити в нього навіть тоді, коли зоно вже прийшло. Одна передбачає біду, друга намагається пом'якшити її наслідки. Материнське почуття в дівчини — штучне і супроводжується сліпим обожнюванням. Саме це й завадило Арманді виховати гарненького хлопчика в належній суворості.

Життєвий і діловий досвід розвинули в старому нотареві проникливу спостережливість, схожу на природжену здатність матері передчувати лихо. Але він надто мало важив у цьому домі, а особливо після того як потрапив у неласку за те, що осмілився припустити можливість шлюбного союзу між д'Егріньйонами і якимсь дю Круазьє; тому Шенель вирішив надалі сліпо підкорятися усталеним поглядам цієї родини. Він почував себе простим солдатом, який вартує на своєму посту і завжди готовий померти в разі потреби, але до його голосу ніхто не дослухається навіть у хвилини грізної небезпеки; хіба що випадково він опиниться у становищі королівського жебрака з "Антиквара"30, якого доля привела на берег моря саме тоді, коли лорд та його дочка були зненацька захоплені припливом.

Дю Круазьє відчув, що зможе жорстоко помститися д'Егріньйонам, використавши в своїх цілях безглузде виховання, яке дістав молодий граф. Він сподівався, за влучним висловом одного автора, якого ми вже цитували31, "втопити ягня в молоці його матері". Саме ця надія давала йому снагу зберігати вираз мовчазного смирення, і тільки губи його вряди-годи кривилися в незворушній, як у індіанця, посмішці.

Як тільки малий граф Віктюрнієн навчився перших слів людської мови, йому стали вбивати в голову думку про його вищість над іншими людьми. За винятком короля, він рівня всім аристократам Франції. А ті, хто не входить до дворянства,— то істоти нижчої породи, люди, з якими він не має нічого спільного, від яких ані найменшою мірою не залежить; то підкорені, переможені вороги і з ними можна не церемонитись, їхні думки дворянинові ні до чого, а вони повинні його шанувати. На своє лихо, Віктюрнієн зайшов у цих поглядах надто далеко під впливом тієї

прямолінійної логіки, яка звичайно приводить дітей та підлітків до крайніх висновків, як у добрі, так і в злі. Його зовнішня привабливість тільки сприяла тому, що він швидко й легко засвоював ці забобони. Дитина рідкісної краси, Віктюрнієн згодом перетворився на чарівного юнака; кожен батько міг лише мріяти про такого сина. Середнього зросту, проте досконало збудований, він був стрункий і здавався навіть тендітним, але насправді мав чудово розвинені м'язи. Як у всіх д'Егріньйонів, у нього були блискучі сині очі, тонко окреслений ніс із горбинкою, прегарний овал обличчя і попелясто-білявий чуб, дивовижно біла шкіра, легка красива хода, граційні руки й ноги, тонкі довгі пальці з ледь загнутими пучками, тонкі зап'ястки і кісточки — одне слово, та гармонія ліній та невимушеність рухів, що в людей, як і в коней, є ознакою породи. Спритний, моторний, він залюбки робив усі фізичні вправи, влучно стріляв з пістолета, фехтував, як шевальє Сен-Жорж32, сидів на коні, мов паладин. Своєю зовнішністю Віктюрнієн міг би задовольнити найвимогливіших батьків — до речі, батьки недарма пишаються, коли в них гарні діти, бо чудово розуміють, який вплив справляє на людей краса. Краса — це такий самий привілей, як і шляхетне походження, її не можна ні набути, ні придбати, і вона часто цінується дорожче, ніж багатство або талант; їй досить лише показатись — і вона перемагає; вона з'являється — і всі у захваті. Окрім двох великих переваг,— вельможного походження та краси,— доля обдарувала Віктюрнієна д'Егріньйона палким розумом, дивовижними здібностями і чудовою пам'яттю. Як на ті часи, молодий д'Егріньйон одержав блискучу освіту. Він знав набагато більше, ніж звичайно знають молоді провінційні дворяни, які стають мисливцями, курцями або просто статечними поміщиками і зневажливо ставляться до науки та письменства, до мистецтва та поезії, глузуючи з усіх, хто обдарований талантом і ображає їх своєю вищістю. Маркіз д'Егріньйон сподівався, що завдяки своєму природному обдаруванню та блискучій освіті Віктюрнієн одного дня справдить його найзаповітніші мрії: він уже бачив сина маршалом Франції, якщо Віктюрнієн захоче служити у війську, послом — якщо його привабить дипломатична кар'єра, міністром — якщо в нього проявиться хист до управління; усе в державі буде до його послуг. Маркізові приємно було думати, що завдяки своїм природженим

здібностям його син пробився б нагору, навіть якби не був д'Егріньйоном.

Жодна хмарка не затьмарювала щасливого дитинства Віктюрнієна, його золотої юності. Він царював у домі, ніхто не міг перечити забаганкам цього юного принца, і той, природно, ріс егоїстичним, як усякий принц, свавільним, як найфанатичніший середньовічний кардинал, зухвалим і пихатим, причому всі захоплювалися його очевидними вадами, вбачаючи в них очевидні риси вельможі.

Шевальє був типовим представником тих добрих давніх часів, коли захмелілі мушкетери здіймали бучу в паризьких театрах, лупцювали нічних сторожів та судових приставів, утинали безліч витівок і незмінно викликали усмішку на устах короля, якщо витівки його улюбленців здавалися йому кумедними. Цей чарівний спокусник, колишній герой будуарних пригод, неабияк посприяв сумній розв'язці нашої історії. Старий гульвіса, який давно ні в кому не знаходив розуміння, був щасливий зустріти вродливого жовтодзьобого Фоблаза33, що нагадав йому власну молодість. Забувши про те, що настали зовсім інші часи, він заронив у юну душу зухвалі істини лукавих енциклопедистів, розповідав йому анекдоти, поширені за Людовіка XV, нахваляв звичаї середини вісімнадцятого століття, описував оргії, що відбувалися в мисливських будиночках, безумства, вчинювані заради куртизанок, розказував про те, які штуки витворяли вони з кредиторами,— одне слово, розгортав перед юнаком картини того життя, яке послужило за основу для комедій Данкура і сатир Бомарше34. Ці славослів'я розбещеності, прикритій світською витонченістю, шевальє вбирав у шати вольтер'янства. Якщо він заходив надто далеко у своїх оповідях, то намагався пом'якшити враження, посилаючись на правила приятельської компанії, яким дворянин повинен завжди підкорятися. Але Віктюрнієн сприймав з усіх цих розбалакувань лише те, що підохочувало його пристрасті. До того ж він бачив, що і його старий батько тільки підсміюється, слухаючи базікання шевальє. Обидва були впевнені, що природжена гордість д'Егріньйонів — надійна перешкода, яка втримає юнака від негідних вчинків. Хіба нащадок д'Егріньйонів

здатний щось учинити всупереч правилам честі? Та ніхто в домі й думки такої не припускав! Дворянська честь, ця опора монархії, що глибоко закоренилася в душах усієї родини д'Егріньйонів, осявала, наче маяк, кожне їхнє діяння, надихала кожну їхню думку. То був заповіт предків, який тільки й міг урятувати дворянство. "Д'Егріньйон не повинен дозволяти собі того чи того, адже він носить ім'я, яке об'єднує майбутнє з минулим",— ось таким приспівом старий маркіз, панна Арманда, Шенель та завсідники салону д'Егріньйонів змалку заколисували Віктюрнієна. Таким чином у цю юну душу заклали і добро, і зло — приблизно в однакових кількостях.

Коли Віктюрнієнові виповнилося вісімнадцять років, він став бувати в місті й помітив, що між зовнішнім світом і замкнутим світом салону д'Егріньйонів існують суперечності, проте не став дошукуватися причин. Причини були в Парижі. Він не знав, що люди, які так сміливо висловлювали свої думки під час вечірніх зустрічей у домі його батька, поводилися куди обережніше в присутності ворогів, спілкуватися з якими примушували їх міркування практичної вигоди. Щодо його батька, то він завоював собі право вільно висловлювати свої погляди де завгодно і за будь-яких обставин. Нікому й на думку не спадало сперечатися із сімдесятирічним старим вельможею, кожен прощав людині, яка усе втратила внаслідок суспільних катаклізмів, її любов до колишнього ладу.

Не розуміючи суті подій, Віктюрнієн повівся так, що настроїв проти себе всю міську буржуазію. На полюванні в нього виникли неабиякі ускладнення, що внаслідок його нестриманості мало не закінчилися судовим процесом; за допомогою грошей Шенелю пощастило затерти справу, але він так і не зважився розповісти про це маркізові. Можна собі уявити, як би здивувався старий вельможа, довідавшися, що його сина хотіли судити за полювання на власних землях, у власних лісах та угіддях у часи, коли Францією правив нащадок Людовіка Святого35! Шенель вважав, що втаємничувати маркіза д'Егріньйона в ці прикрості надто небезпечно, бо хтозна, як би він повівся. Молодий граф утнув у місті й кілька витівок іншого роду. Шевальє називав їх "інтрижками", а в

результаті Шенелю довелося дати посаг кільком дівчатам, які необачно повірили легковажним обіцянкам графа, що він візьме з ними шлюб. Загрожували молодому д'Егріньйонові й процеси за звинуваченням у звабленні неповнолітніх і, якби не втручання Шенеля, ці процеси, враховуючи суворість нинішніх законів, могли б закінчитися для Віктюрнієна вельми сумно. Здобувши кілька таких "перемог" над буржуазним правосуддям, звикнувши завжди виходити сухим з води, молодий д'Егріньйон уже не знав упину в своїх походеньках, переконаний, що суди страшні для простолюдинів, але не для нього. Те, що молодий граф вважав неприпустимим для "мужлаїв", для нього було цілком дозволеною розвагою. А тим часом кілька спритних пройдисвітів з табору прихильників дю Круазьє пильно стежили за його вчинками й поведінкою, вони доскіпливо вивчили його вдачу, відзначили його схильність зневажати нові закони й підкорятися лише правилам аристократичного кодексу. Шалапутне життя молодого вельможі давало їм привід переконувати народ, що наклепницькі вигадки лібералів — справжні викриття і що в основі урядової політики лежить прагнення відродити старий режим у всій його повноті. І які ж вони були задоволені, що завжди мали тепер напохваті бодай непряме підтвердження своїх звинувачень! Голова суду дю Ронсере, як і королівський прокурор, охоче йшов на всі поступки, що не суперечили його службовому обов'язку; він умисне заплющував очі на витівки Віктюрнієна даючи лібералам привід кричати про те, що влада надто поблажлива до дворян. У такий спосіб він розпалював ненависть до д'Егріньйонів, удаючи, ніби робить їм послуги. Цей зрадник своєї касти плекав думку проявити непідкупність у ту хвилину, коли у нього в руках будуть серйозні докази, і він зможе розраховувати на підтримку громадської думки. Порочні пристрасті графа лукаво роздмухували двоє-троє молодиків, які входили до його почту; всіляко йому догоджаючи, вони здобули його дружбу, лестили йому, в усьому з ним погоджувалися і підтримували в ньому віру в провідну роль дворянства — і це в часи, коли дворяни могли зберегти свій вплив лише за умови надзвичайної, принаймні півстолітньої обережності. Дю Круазьє сподівався, що потурання д'Егріньйонів згубним витівкам молодого баламута доведе їх до цілковитої вбогості, що їхній замок завалиться, а

землі будуть частинами розпродані з торгів. Далі у своїх мріях він не заходив; він не вірив, як дю Ронсере, що рано чи пізно Віктюрнієн потрапить до рук правосуддя. Мстивим задумам цих двох людей неабияк сприяли надмірне самолюбство молодого д'Егріньйона і його постійна гонитва за втіхами. Син голови суду дю Ронсере Фаб'єн, сімнадцятирічний хлопець, якому роль підбурювача пасувала чудово, став одним з близьких приятелів графа і одним з його найлукавіших підлесників. Дю Круазьє оплачував цього спритного шпига і хитро навчав його, як слід розбещувати вродливого нащадка вельможного роду: він підсміювався, радячи йому всіляко підтримувати погані нахили своєї жертви. А Фаб'єнові дю Ронсере, який від природи був заздрісний, дотепний і схильний до софістики, навіть подобалося брати участь у подібній містифікації; він знаходив у ній одну з тих витончених розваг, яких так бракує в провінції людям непересічного розуму.

Від вісімнадцяти й до двадцяти одного року безтурботне життя Віктюрнієна коштувало бідолашному нотареві приблизно вісім-десять тисяч франків, причому ні панна Арманда ні маркіз про це й гадки не мали. Більше половини цих грошей було витрачено на припинення судових процесів, а решта пішли на вдоволення всіляких забаганок молодого гульвіси. З десяти тисяч франків, які складали річний прибуток маркіза, п'ять тисяч поглинали господарчі витрати; на утримання маркіза і панни Арманди, попри всю її ощадливість, ішло понад дві тисячі франків — отже, вродливому й самовпевненому нащадкові діставалося не більше ста луїдорів на рік. А що таке дві тисячі франків для молодика, який повинен з'являтися на люди в пристойному вигляді? Та на один лише одяг треба було не менше! Віктюрнієн виписував білизну, сюртуки, рукавички та парфуми з Парижа. Віктюрнієн захотів мати доброго англійського верхового коня, коня запряжного і тільбюрі. Адже їздив дю Круазьє верхи на англійському коні і в тільбюрі! То хіба можна допустити, щоб буржуазія затьмарила аристократію? Потім молодий граф зажадав грума, який би носив ліврею з фамільним гербом д'Егріньйонів. Хизуючись тим, що задає тон усьому місту й департаменту, всій молоді, Віктюрнієн ступив на шлях фантазій і розкоші, які так личать вродливим та розумним

молодикам. А оплачував усе це Шенель, користуючись, правда, як старовинні парламенти, своїм правом умовляти, але робив він це з ангельською лагідністю.

"Добра він людина, але скільки в ньому занудності!" — думав Віктюрнієн щоразу, коли нотар затикав більшою або меншою сумою грошей якусь дірку в його бюджеті.

Будучи бездітним удівцем, Шенель у глибині душі мовби всиновив Віктюрнієна. Він щиро радів, бачачи, як син його колишнього хазяїна, вродливий і чепурний, з хлистом у руці, з трояндою в петельці, їде по головній вулиці міста, погойдуючись на високому сидінні свого тільбюрі й викликаючи загальну заздрість. Коли Віктюрнієн мав нагальну потребу в грошах — після програшу в Труавілів, у герцога де Вернея, у префекта або в головного збирача податків — і приходив у скромний будиночок на Кошарній вулиці до старого нотаря, який був для нього провидінням, то тихий голос, неспокійний погляд і скрадливі рухи молодого вельможі так впливали на Шенеля, що він тут-таки був готовий задовольнити будь-яку забаганку молодого гультяя.

— Ну що з вами, пане граф? Що сталося? — запитував старий схвильованим голосом.

В особливо важливих випадках Віктюрнієн умощувався в кріслі, прибирав замріяного й меланхолійного виразу і, маніячись, надавав Шенелеві змогу допитуватися, в чому річ. Змусивши добряка пережити найжорстокішу тривогу, бо невтримне марнотратство нащадка д'Егріньйонів стало вже навіювати нотареві моторошний жах, він нарешті признавався в необачному вчинку, який можна було загладити банковим білетом у тисячу франків. Крім своєї контори, Шенель мав близько дванадцяти тисяч річного прибутку. З цього джерела не можна було черпати без кінця. Вісімдесят тисяч франків, що розвіялися прахом через Віктюрнієна, складали заощадження, які Шенель приберігав на випадок, якщо маркіз надумає послати молодого графа в Париж або якщо треба буде посприяти вдалому одруженню молодого д'Егріньйона.

Коли Віктюрнієна не було поруч, Шенель, як і завжди, починав мислити тверезо й розважливо, і помалу він розлучився з усіма ілюзіями, якими ще тішили себе маркіз та його сестра. Переконавшися, що юнак нездатний поводитися гідно, Шенель плекав думку якнайскоріше одружити його з якою-небудь дівчиною з аристократичної родини, добре вихованою і порядною. Бачачи, що Віктюрнієн уранці робить те, чого обіцяв не робити вчора, нотар запитував себе, як може юнак так шляхетно мислити і так погано поводитись? І чого можна чекати від молодої людини, яка визнає свої помилки, розкаюється в них, а завтра знову їх повторює? Люди сильної вдачі признаються у своїх провинностях тільки самим собі й самі себе карають. Що ж до слабких, то коли вони вже ступили на втоптану стежку гріха, їм дуже важко з неї звернути. Вихователі, друзі та звички ослабили у Віктюрнієнові пружини таємної гордості, яка пориває людей на великі діяння, і він піддався слабкості, властивій ласолюбам, та ще й у тому віці, коли його воля могла зміцніти тільки в суворих випробуваннях і в боротьбі з мінливостями долі, що створила такі характери, як принц Євгеній36, Фрідріх II37 і Наполеон. Шенель помічав у Віктюрнієні ту непогамовну шалену жадобу до втіх, яка часто притаманна людям, обдарованим великими здібностями, адже вони відчувають необхідність урівноважити насолодами розумову напругу; але тих, хто шукає розради лише в любострасті, неминуче затягує в безодню. І Шенеля іноді опановував жах; та потім він згадував про благородні пориви та глибокий розум, що надавали юнакові рис людини визначної, і заспокоювався. Він казав те саме, що казав маркіз, коли до нього доходили чутки про якусь витівку сина: "Молоді треба переказитися!" Коли Шенель скаржився шевальє на схильність молодого графа вічно влізати в борги, той вислуховував його з насмішкуватим виглядом, розтираючи між пальцями понюшку тютюну.

— Поясніть-но мені, дорогий Шекелю, а що таке державний борг? — казав він у відповідь.— А якщо Франція, чорт забери, може мати борги, то чому їх не може мати Віктюрнієн? Нині, як і завжди, борги роблять навіть принци, не кажучи вже про інших дворян. А ви хотіли б, щоб хлопець складав вам гроші? Ви знаєте, як учинив наш великий Рішельє,

— не кардинал, той був негідник і прагнув знищити вельможну знать, а маршал Рішельє38,— як учинив він, коли його онук, князь де Шінон, останній з їхнього роду, сказав, що, перебуваючи в університеті, він не витратив своїх кишенькових грошей?

— Ні, пане шевальє, не знаю.

— Так от, він викинув гаманця у вікно підмітайлові і сказав онуку: "Отже, тебе не навчили бути вельможею?"

Шенель похнюпив голову й нічого не відповів. А ввечері, перед тим як заснути, чесний старий нотар подумав, що подібні погляди не доведуть до добра в часи, коли виправна поліція ні для кого не робить винятку. В них він розгледів зародок майбутньої загибелі славетного роду д'Егріньйонів.

Без цих пояснень, що висвітлюють одну із сторін провінційного життя за Імперії та Реставрації, читач навряд чи зрозумів би сцену, з якої, власне, й починається наша оповідь. Вона відбулася в Музеї старожитностей наприкінці жовтня 1822 року, якось увечері після гри в карти, коли завсідники салону д'Егріньйонів — літні графині, молоді маркізи і баронеси — підрахували виграші та програші й розійшлися по домах. Старий вельможа походжав по вітальні, а панна Арманда саме гасила свічки на картярських столах; маркіз був не сам, а в товаристві шевальє. Ці два уламки минулого сторіччя розмовляли про Віктюрнієна. Шевальє мав намір дещо розповісти маркізові про поведінку свого юного підопічного.

— Ви й самі розумієте, маркізе,— казав шевальє,— що ваш син тільки марнує тут час і молодість. Вам слід нарешті послати його в Париж.

— Я й сам давно про це думаю. Через свій похилий вік я навряд чи з'явлюся до двору, та й, між нами кажучи, я просто не знав би, що мені там робити в наші часи і серед нових людей, які оточують короля; але

принаймні я пошлю туди свого сина, який засвідчить його величності нашу відданість. Король повинен що-небудь зробити для графа д'Егріньйона, дати йому, скажімо, полк, придворну посаду — одне слово, нагоду відзначитися. Мій дядько архієпископ витерпів жорстокі тортури, я воював і не покинув поля битви на відміну від тих, хто визнав за свій обов'язок виїхати за принцами. Адже король зоставався у Франції і, як на мене, то дворянство повинне було залишитися з ним. І що ж? Тепер ніхто про нас навіть не згадує, а я певен, що Генріх Четвертий уже написав би д'Егріньйонам: "Приїздіть, друзі мої! Ми відвоювали батьківщину!" Ми все-таки родовитіші, ніж Тревілі, а тим часом два Тревілі — вже пери Франції, ще один став депутатом від дворянства (маркіз гадав, що виборчі колегії — це збори представників його стану). А про нас і думати забули, ніби ми вже й не існуємо! Я все сподівався, що монарші особи навідають наше місто; та якщо вони сюди не їдуть, доведеться їхати до них...

— Я в захваті від того, що ви збираєтеся ввести у вищий світ нашого дорогого Віктюрнієна,— тонко зауважив шевальє.— Наше місто — яма, і заривати в ній свої таланти — гріх. Найбільше, на що тут може розраховувати Віктюрнієн,— це зустріти яку-небудь нормандку, тупу, неґречну і багату. Що ж йому з нею робити? Одружитися? О Боже праведний!

— Я сподіваюся, що він одружиться не раніше, ніж одержить пристойну посаду в королівстві або при дворі,— сказав старий маркіз.— Але існує одна серйозна перешкода.

Ось якою, на думку маркіза, була та єдина перешкода, що заважала Віктюрнієнові розпочати блискучу кар'єру.

— Мій син, граф д'Егріньйон,— зітхнувши, провадив він після короткої мовчанки,— не може з'явитися до двору, як жебрак, йому треба дати все необхідне. Лихо, та й годі! Ми вже не маємо, як два століття тому, свого почту з дворян. Ох шевальє! Здається, тільки вчора пан де Мірабо39 завдав по дворянству нищівного удару, а все навколо нас уже

зруйноване дощенту. Сьогодні цінують тільки гроші — ось єдине, що завдячуємо ми Реставрації. Королю байдуже, ведете чи не ведете ви свій рід від Валуа40 або від завойовників Галлії, йому важливіше знати, чи справно платите ви податок у тисячу франків. Тому я не можу послати графа до двору, не давши йому принаймні двадцять тисяч екю...

— Думаю, цієї дрібнички вистачить, щоб він з'явився там як личить вельможі,— зауважив шевальє.

— Так от, я попросила Шенеля, щоб він прийшов сьогодні ввечері,— втрутилася до розмови панна Арманда.— Вам, либонь, відомо, шевальє, що відтоді як Шенель запропонував мені вийти заміж за якогось нікчемного дю Круазьє...

— О це було справжнє неподобство, панно! — вигукнув шевальє.

— Непрощенне неподобство,— уточнив маркіз.

— Ви ж розумієте,— провадила панна Арманда,— що після того прикрого випадку мій брат не зможе перебороти себе і звернутися до Шенеля хай там з яким проханням.

— Та він же ваш колишній слуга! — вигукнув шевальє.— Цим ви, маркізе, тільки виявили б йому честь, таку честь, якою він би пишався до кінця днів своїх.

— Ні,— відповів гордий вельможа,— я вважаю нижчим за свою гідність...

— Йдеться не про гідність, а про необхідність, маркізе,— сказав шевальє, випростуючись.

— Ніколи! — вигукнув маркіз із таким рішучим жестом, що шевальє зрозумів: доведеться відкрити старому вельможі всю гірку правду.

— Річ у тім,— почав шевальє,— що Шенель (може, ви цього й не знаєте, але я вам скажу) уже дав вашому синові близько...

— Мій син ніколи не попросив би хай там чого в Шенеля! — вигукнув старий аристократ, рвучко випростуючись і уриваючи шевальє.— У вас, звичайно, він міг попросити, скажімо, луїдорів двадцять п'ять...

— ...близько ста тисяч ліврів,— незворушно доказав шевальє.

— Граф д'Егріньйон заборгував сто тисяч ліврів якомусь Шенелю! — вигукнув маркіз з глибоким болем.— О, якби він не був моїм єдиним сином, я сьогодні ж таки послав би його служити капітаном у колонії! Заборгувати лихварям, з якими легко поквитатися сплативши їм величезні відсотки,— це вже нехай! Але взяти гроші в Шенеля, в людини, до якої я щиро прихильний!

— Атож, наш чарівний Віктюрнієн проциндрив сто тисяч ліврів, мій дорогий маркізе,— вів далі шевальє, струшуючи з жилета дрібки тютюну.— Це, зрештою, не так багато. В його літа я... А втім, облишмо спогади, маркізе. Не слід забувати, що граф живе в провінції, і для такого міста, як наше, це вже непогано, він далеко піде. Я бачу в ньому схильність до безладного життя, властиву людям, що згодом звершують високі діяння...

— І він спокійно спить у себе, нічого не сказавши батькові! — вигукнув маркіз.

— Він спить невинним сном дитини, адже досі він зробив нещасними тільки п'ять-шість міщаночок, а тепер йому потрібні герцогині,— сказав шевальє.

— Це для нього може закінчитися таємним королівським наказом про ув'язнення без суду!

— Вони скасували ці таємні накази,— відповів шевальє.— Ви ж, мабуть, пам'ятаєте, який зчинився галас, коли спробували запровадити надзвичайні суди. Не пощастило нам зберегти і військові суди, які пан де Буонапарте називав "військовими комісіями".

— А що ж нам робити, коли наші сини виявляться безумцями або негідниками? Ми навіть не зможемо посадити їх під замок? — спитав маркіз.

Шевальє подивився на цього батька, доведеного до розпачу, і не зважився відповісти: "Нам доведеться краще їх виховувати..."

— І ви нічого не сказали мені про це, панно д'Егріньйон! — вів далі маркіз, звертаючись до сестри.

В цих словах проявилося його роздратування, звичайно він звертався до панни Арманди "сестро".

— А що ж, пане, мав робити молодий хлопець із палкими пориваннями, приречений бити байдики в нашому місті? — зауважила панна д'Егріньйон, яка не розуміла, чому брат так розсердився.

— Борги, кат би їх забрав! — озвався шевальє.— Віктюрнієн грає в карти, бігає за дівчатами, полює, а в наші дні такі розваги коштують недешево.

— Все зрозуміло,— сказав маркіз.— Отже, пора вирядити його до Парижа. Завтра зранку я цим займуся і напишу листи нашим родичам.

— Я трохи знайомий з герцогами де Наваррен, де Ленонкур, де Мофріньєз, де Шольє,— сказав шевальє, чудово розуміючи, що всі вони про нього давно забули.

— Щоб відрекомендувати д'Егріньйона при дворі, мій любий шевальє, ніяка висока протекція не потрібна,— сказав маркіз, уриваючи його.

"Сто тисяч ліврів! — подумав він.— Такої зухвалості я від Шенеля не сподівався. Ось наслідки триклятої смути. "Пан" Шенель осмілюється давати гроші моєму синові! Ось я запитаю в нього... Ні, краще хай сестра... Можна запропонувати Шенелеві в заставу наші маєтки. А потім я дам доброї нагінки цьому молодому гультяєві, адже скінчиться тим, що він до цурки розориться".

Шевальє і панна д'Егріньйон сприйняли упевненість маркіза в тому, що Віктюрнієна зустрінуть при дворі з розкритими обіймами, як належне, хоча всякому іншому вона видалася б смішною. Більше того, вони були глибоко зворушені виразом майже болісного смутку, що з'явився на обличчі в старого. В цю мить на пана д'Егріньйона навалився тягар якихось зловісних передчуттів; здавалося, він почав розуміти свою епоху.

Маркіз сів у глибоке крісло біля каміна і, мабуть, зовсім забув про Шенеля, який мав прийти і в якого йому не хотілося нічого просити.

В ті часи зовнішність маркіза, мабуть, сподобалася б людям з поетичною уявою. На його майже лисій голові ще збереглися залишки шовковистого вже зовсім сивого волосся, які спадали з потилиці гладенькими, але закучерявленими на кінцях пасмами. Благородне аристократичне чоло, таке саме, яким ми милуємося на портретах Людовіка XV, Бомарше та маршала де Рішельє, анітрохи не було схоже ні на масивний квадратний лоб маршала Саксонського, ні на невеличкий, твердий, стиснутий і занадто опуклий Вольтерів лоб — чоло

маркіза д'Егріньйона мало гарну, ніби виточену форму й плавно переходило в золотаві м'яко окреслені скроні. Очі яскріли тією мужністю й вогнем, над якими вік не має влади. В нього був ніс принців Конде і приємний рот Бурбонів, здатний як колись висловився граф д'Артуа, вимовляти тільки розумні й добрі слова. Його щоки, більше запалі, ніж опуклі, були в гармонії з сухорлявим станом, струнками ногами та пухкими руками. Нашийна хусточка була пов'язана, як пов'язані вони в маркізів, зображених на гравюрах, що прикрашають твори, видані в минулому сторіччі,— такі нашийні хусточки ви побачите на Сен-Пре і на Ловеласі, на героях буржуа Дідро і на персонажах витонченого дворянина Монтеск'є41 (дивіться перші видання їхніх творів). Маркіз завжди носив парадний білий жилет, гаптований золотом, на якому блищала командорська стрічка ордена Людовіка Святого; синій сюртук з довгими загнутими полами, на яких були вигаптувані геральдичні лілеї — своєрідний костюм, який звелів пошити собі й король. Але маркіз д'Егріньйон не відмовився ні від коротеньких французьких панталон, ні від білих шовкових панчіх, ні від перуки з буклями і щодня о шостій годині вечора з'являвся тільки в цьому вбранні. Він читав лише "Котідьєн" та "Газетт де Франс"42, які конституційна преса звинувачувала в мракобіссі, у безлічі монархічних та релігійних крайностей, а маркіз, навпаки, вважав, що там повно єретичних та революційних ідей. Хоч би до яких перебільшень удавалися партійні газети, вони завжди поміркованіші, ніж найвойовничіші представники відповідних політичних партій. Автора, який намалював цього чудового персонажа, напевне, звинуватять у тому, що він перебрав міру, тоді як він, навпаки, пом'якшив найрізкіші тони і затушував найяскравіші риси оригіналу.

Маркіз д'Егріньйон сперся ліктями до коліна й обхопив долонями голову. Поки він сидів, поринувши в задуму, панна Арманда і шевальє обмінялися мовчазними поглядами. Може, для маркіза була нестерпною думка, що він завдячує синове майбутнє своєму колишньому управителю? Може, в нього з'явилися сумніви в тому, що графові буде виявлено належний прийом при дворі? А може, він жалкував, що не зміг підготувати появу свого нащадка в блискучому придворному світі,

просидівши усі ці роки в провінційній глушині, де утримувала його бідність, бо на які кошти жив би він у Парижі? Маркіз важко зітхнув і підвів голову. Так у ті роки зітхав не один представник справжньої, вірної престолу аристократії, що складалася переважно з провінційного дворянства, людей, які в часи революційної бурі зі шпагою в руці мужньо обороняли монархію, а тепер були знехтувані й забуті.

— А чим віддячили дю Генікові, Фердінандові, Фонтенові та братові Монторана, які ніколи не покорилися? — озвався він тихим голосом.— Тим, хто боровся найвідважніше, дали або жалюгідну пенсію, або посаду коменданта в прикордонній фортеці, або нікчемне лотерейне бюро — як графині де Бован, чия сила духу підтримувала й підбадьорювала і Шаретта, і де Монторана.

Було очевидно, що маркізова віра в королівську владу похитнулася. Панна д'Егріньйон почала заспокоювати брата щодо майбутньої подорожі Віктюрнієна, і в цей час під самими вікнами вітальні почулося човгання ніг на сухій бруківці — кроки Шенеля. Незабаром з'явився і сам нотар; Жозефен, старий маркізів камердинер, відчинив йому двері, навіть не оголосивши про його прихід.

— Шенелю, хлопчику мій...

Нотареві було шістдесят дев'ять років. Він мав побілену сивиною голову й квадратне статечне обличчя, на ньому були вовняні панчохи й черевики, що застібалися на срібні пряжки, і такі просторі панталони, що Стерн43 не пошкодував би для них епічного опису; його сюртук скидався на сутану священика, а довгий жилет — на жилет шкільного вчителя.

— ...ти припустився досить-таки зухвалого вчинку, позичивши грошей графові д'Егріньйону. І ти заслужив, щоб я тобі негайно їх віддав і більше не допускав би тебе на очі, бо своєю поблажливістю ти тільки заохочував його пороки.

Запала хвилинна мовчанка, як то завжди буває, коли монарх вичитує царедворцеві. Старий нотар стояв перед маркізом зі смиренним і винуватим виглядом.

— Мій син тривожить мене, Шенелю,— заговорив маркіз уже лагіднішим тоном.— Я хочу відіслати його в Париж служити королю. Ти домовся з моєю сестрою, як забезпечити його всім необхідним, щоб він з'явився там як личить д'Егріньйонові... Ми поквитаємося...

І маркіз велично вийшов, попрощавшись із Шенелем дружнім кивком голови.

— Дякую, пане маркіз, за вашу ласку,— сказав старий нотар, і далі не зважуючись сісти.

Панна Арманда підвелася, щоб провести брата; вона вже подзвонила, і в дверях стояв камердинер із свічкою в руці, готовий супроводити маркіза до спальні.

— Сідайте, Шенелю,— сказала стара діва, повертаючись.

З притаманною жінкам делікатністю панна Арманда зуміла пом'якшити суворість, з якою маркіз поставився до свого колишнього управителя. Правда, під цією суворістю Шенель угадував щиру прихильність. Хоча прихильність, яку маркіз відчував до колишнього слуги, була схожа на любов хазяїна до свого собаки; ладний битися на дуелі з кожним, хто дасть копняка його псові, він дивиться на цю істоту як на частку свого єства, що, не будучи цілком з ним тотожна, утілює в собі найдорожче для нього — його почуття.

— І справді, графові пора покинути це місто,— багатозначно промовив нотар.

— Я теж так думаю, — погодилася панна Арманда.— А що, він утнув якусь нову витівку?

— Ні, панно.

— То в чому ж ви його звинувачуєте?

— Я його не звинувачую. Аж ніяк. Я далекий від того, щоб звинувачувати його. І не звинувачуватиму, хай би там що він накоїв.

Розмова урвалася. Шевальє як людина здогадлива став позіхати, вдаючи, ніби його змагає сон. Потім чемно попросив пробачення і вийшов з вітальні, хоча спати йому хотілося не більше, ніж утопитися. Демон цікавості зробив його очі особливо зіркими й обережною рукою витяг вату, якою шевальє затикав собі вуха.

— У вас якісь новини, Шенелю? — спитала панна Арманда з тривогою в голосі.

— Авжеж, у мене новини,— відповів Шенель. — І такі новини, яких не слід повідомляти маркізу — його може спіткати удар.

— Розповідайте,— сказала вона, відкинувши прекрасну голову на спинку крісла і безсило звісивши руки, як людина, що покірно підставляє груди під кинджал.

— Незважаючи на весь його розум, панно, молодий граф став іграшкою в руках нікчемних людців, що плекають жадобу помсти: вони хотіли б розорити, принизити нас! Голова суду, відомий вам дю Ронсере, претендує, як ви знаєте, на приналежність до вищої аристократії...

— Його дід був повіреним,— сказала панна Арманда.

— Я знаю,— відповів нотар.— Тому ви й не приймаєте його в себе. Не буває він ні в Труавілів, ні в герцога де Вернея, ні в маркіза де Катерана; але він один із стовпів салону дю Круазьє. Фаб'єн дю Ронсере (а ваш небіж може з ним спілкуватися, не надто себе принижуючи,— потрібні ж йому товариші!), так от, цей хлопець — головний порадник у Віктюрнієна, і саме він підбурює графа на всілякі шалапутні витівки, він і ще двоє-троє молодиків із табору нашого ворога, ворога шевальє, ворога, який заповзявся помститись і вам, і всьому дворянству. Вони сподіваються розорити вас із допомогою вашого племінника і домогтися, щоб він себе зганьбив. Змовою керує мерзотник дю Круазьє, який прикидається роялістом; його бідолашна дружина — а ви її знаєте — ні про що не здогадується, я про все це довідався б значно раніше, якби вона була здатна розпізнати зло. Протягом якогось часу ті молоді шалапути не були втаємничені у змову, й ніхто з них нічого не знав; але заводії не витримали, почали відверто глузувати з графа, і навіть дурному стало очевидно, до чого йдеться; після останніх витівок графа його приятелі, перепившись, пробовкалися про дещо. А мені їхні слова переказали люди, яким прикро бачити, що такий вродливий, такий шляхетний і чарівний юнак занапащає себе в гонитві за втіхами. Зараз його шкодують, але через кілька днів... О, я не смію навіть виговорити...

— Його стануть зневажати, так, Шенелю? Ну кажіть же, кажіть! — з болем вигукнула панна Арманда.

— Та що тут скажеш! Хіба забороиш людям пхати носа в справи свого ближнього — адже навіть найкращі люди нашого міста не знають, як заповнити своє дозвілля, і воно в них триває з ранку до вечора. От вони й підрахували цілком точно, скільки граф програв у карти. Виявляється — тридцять тисяч франків за два місяці. І кожного цікавить, звідки в нього беруться гроші. Коли хтось починає базікати про це при мені, я відразу ставлю його на місце! Але ж усе не так просто... "Нічого ви не розумієте,— казав я цим пустобрехам ще сьогодні вранці.— Думаєте, як у д'Егріньйонів відібрали землі та право стягувати податки в ленних володіннях, то в них нічого й не лишилося? А скарби, а

дорогоцінності? Молодий граф має право поводитись, як йому заманеться. І поки він вам нічого не заборгував, то, будь ласка, мовчіть".

Панна Арманда простягла руку, яку старий нотар шанобливо поцілував.

— Добрий Шенелю! Друже мій, де ви дістанете нам грошей на цю подорож? Віктюрнієнові краще зовсім не з'являтися до двору, якщо він не зможе там жити, як вимагає від нього його високе походження.

— О панно, я вже позичив грошей під свій маєток Жард.

— Що ви кажете? То у вас нічого більше нема? — вигукнула вона.— Чим ми вам віддячимо, любий друже?

— Прийнявши від мене сто тисяч франків, які я вам передам. Як ви, мабуть, розумієте, переговори про цю позичку довелося вести таємно, щоб не підірвати поваги до вас. Адже в очах міста я теж належу до родини д'Егріньйонів.

Кілька сльозинок заблищали на очах у панни Арманди. Шенель, помітивши їх, поцілував краєчок її сукні.

— Все буде гаразд,— сказав він,— молоді треба переказитися. Відвідуючи найкращі паризькі салони, граф змінить свої звички. А тут, знаєте... Звичайно, ваші старі друзі — люди глибоко благородні й достойні, але з ними не дуже повеселишся. Шукаючи собі розваг, молодий граф змушений спілкуватися з людьми нижчого стану і, чого доброго, ще почне водитися з усяким набродом.

Наступного дня з сарая викотили стару дорожну карету д'Егріньйонів, і лимар став приводити її до ладу. Після сніданку маркіз урочисто повідомив молодого графа про рішення, яке ухвалили щодо нього: він поїде в Париж і попросить короля влаштувати його на службу.

А дорогою хай надумає, яку кар'єру хочеться йому зробити. Все для нього доступне — флот, сухопутні війська, міністерства, посольства, королівський двір; йому лишиться тільки вибрати. Король, звичайно, вдовольнить будь-яке бажання д'Егріньйонів; адже досі вони нічого в нього не просили, бажаючи зберегти монаршу ласку для нащадка їхнього роду.

За той час, поки юний д'Егріньйон розважався в провінції, він склав собі деяке уявлення про звичаї паризького вищого світу і став розбиратися в реальному житті. Та оскільки йому належало покинути цю глушину й отчий дім, він шанобливо вислухав напучення свого статечного батька і не сказав йому, що тепер ні у флот, ні в армію не беруть уже так, як колись; що дістати чин молодшого лейтенанта кавалерії можна тільки закінчивши спеціальну військову школу або прослуживши спочатку в пажах; що сини найвельможніших родин вступають у Сен-Сір або в Політехнічну школу44 на тих самих умовах, що й сини простолюду, після конкурсних іспитів, причому дворянин ризикує, що який-небудь міщанин випередить його. Якби Віктюрнієн розповів про все це батькові, він міг би не одержати грошей на життя в Парижі, отож молодий граф не став розвіювати ілюзій маркіза та тітки Арманди; нехай собі думають, що він неодмінно їздитиме в королівській кареті, підтримуватиме високий престиж д'Егріньйонів, у який вони досі вірять, і водитиметься лише з вельможами. Глибоко засмучений тим, що може дати синові лише одного слугу, маркіз запропонував йому свого старого камердинера Жозефена, чоловіка вірного, який піклуватиметься про нього й наглядатиме за його справами; віддаючи Жозефена Віктюрнієнові, бідолашний батько сподівався замінити його вдома молодим лакеєм.

— Пам'ятайте, сину,— сказав маркіз на прощання, що ви — Кароль, що у ваших жилах тече чиста дворянська кров, не забруднена жодною домішкою, що на нашому гербі стоїть девіз: "Cil est nostre",— і це дає вам право ні перед ким не запобігати і домагатися навіть руки королеви. Подякуйте ж за це своєму батькові, як дякував я своєму. Наші предки свято берегли честь роду, і тому тепер ми можемо сміливо дивитися

всім у вічі і схиляти коліно лише перед коханою, перед королем і перед Богом. Ось найдорожчий ваш привілей.

Добрий Шенель, що прийшов на сніданок, не втручався в ці геральдичні напучення й не складав послання до могутніх осіб; але він просидів усю ніч над листом до свого давнього друга, одного з найстаріших паризьких нотарів. Читач не мав би достатнього уявлення про те глибоко батьківське почуття, яке Шенель плекав до Віктюрнієна, якби ми не навели цього листа, що його цілком можна порівняти з настановами Дедала45 Ікарові. Мабуть, лише в міфології можна знайти порівняння, які відповідали б справді античним чеснотам цієї людини.

"Дорогий і глибокошановний Сорб'є!

Мені приємно згадувати, що свої перші кроки в нашому почесному ремеслі я робив під наглядом твого батька і що ти по-дружньому ставився до мене — дрібного знедоленого клерка. І ось у ім'я таких милих нашому серцю спогадів про учнівські роки, я звертаюся до тебе з проханням про послугу — першу й останню за все наше багаторічне життя, овіяне політичними бурями, яким, можливо, я завдячую те, що зміг стати твоїм колегою. Про цю послугу я прошу тебе, друже, вже стоячи однією ногою в могилі; май жалість до мого сивого волосся, бо воно повипадає від горя, якщо ти не відгукнешся на моє благання. Ідеться, друже, не про мене самого й не про моїх родичів. Дружину свою, пані Шенель, я втратив, а дітей у мене немає. Та дарма! Те, про що я осмілююся тебе просити, важить для мене більше, ніж якби я просив тебе за когось із своєї рідні, якої в мене нема; ідеться про єдиного сина маркіза д'Егріньйона, чиїм управителем я мав честь бути по закінченні навчання в нотаріальній конторі, куди маркізів батько послав мене за свій кошт, маючи намір дати мені освіту. На цю родину, що вигодувала мене, звалилися всі лиха Революції. Мені вдалося врятувати дещо з їхнього статку, але що це в порівнянні з утраченим величезним багатством! Сорб'є, жодними словами не описати, наскільки я прихилився до цієї вельможної родини, яку на моїх очах мало не поглинула безодня часу: вигнання, вилучення майна, бездітна старість!

Скільки горя! Потім маркіз одружився, але його дружина померла від пологів, народивши молодого графа, і тепер з усієї родини, такої дорогої для мене, живе повним життям лише її нащадок — хлопець шляхетний, милий і обдарований блискучими здібностями. Усе майбутнє славетного роду в руках цього юнака, котрий, розважаючись тут, наробив трохи боргів. І справді, навіть у провінції нелегко жити на жалюгідну сотню луїдорів. Атож, мій друже, сотня луїдорів — ось до чого докотився знаменитий рід д'Егріньйонів. За цих обставин батько молодого графа визнав за необхідне послати його в Париж і просити заступництва в короля. Але Париж — це місто, де на молоду людину чигають грізні небезпеки. Мабуть, треба мати тверезий глузд нотаря, щоб жити там, дотримуючись вимог поміркованості. А втім, я був би в розпачі, якби бідолашному хлопцеві довелося зазнати нестатків, що їх зазнавали ми. Пам'ятаєш, як ми раділи, коли одного разу розділили на двох маленьку хлібинку, сидячи в задніх рядах партеру у Французькому театрі, куди ми проникли майже за добу раніше; щоб потрапити на виставу "Весілля Фігаро"46? Які ж ми були наївні! Незважаючи на бідність, ми почували себе щасливими, але чи зможе дворянин почувати себе щасливим у вбогості? Злидні для дворянина — річ протиприродна. Ох Сорб'є! Коли людина мала щастя власною рукою зупинити падіння розкішного генеалогічного дерева — одного з найрозлогіших у королівстві,— то вона, звичайно, привертається до нього всім серцем, любить його, поливає, мріє побачити, як воно знову розквітне. Тому ти не повинен дивуватися, що я вдаюся до таких застережних заходів і прошу твоєї професійної допомоги в інтересах добра нашого молодого вельможі. Д'Егріньйони дали графові на життя в Парижі сто тисяч франків. Ти його побачиш і увіч переконаєшся, що в усьому Парижі не знайдеться юнака, який міг би зрівнятися з ним! Потурбуйся ж про нього, як про свого власного сина. Я сподіваюся, що й пані Сорб'є не відмовиться допомогти тобі в моральній опіці, про яку я тебе прошу. Утримання, призначене молодому графові д'Егріньйону, становить дві тисячі франків на місяць; але спочатку ти даси йому десять тисяч на перші витрати. Таким чином родина забезпечила молодого графа принаймні на два роки життя в Парижі; якщо ж він захоче поїхати за кордон, ми знайдемо додаткові кошти. Візьми участь у цьому ділі, мій старий друже. Не поспішай

розкривати перед графом гаманця; не набридаючи йому повчаннями, якомога утримуй його від марнотратства, наводь переконливі аргументи; зроби все від тебе залежне, щоб він не брав гроші за місяць уперед без важливих на те причин; але не доводь юнака до розпачу у випадку, коли йтиметься про його честь. Цікався тим, як він живе, як бавить час, де буває. Простеж за його зв'язками. Шевальє сказав мені, що в Парижі вигідніше завести собі танцівницю з Опери — вона обходиться дешевше, аніж придворна дама. Розвідай про це й напиши мені. Якщо ти дуже заклопотаний, то, може, пані Сорб'є догляне за молодим графом? Нехай довідається, де він буває. Можливо, їй самій захочеться стати ангелом-охоронцем для такого чарівного і благородного юнака? Господь віддячить їй, якщо вона захоче взяти на себе цю святу місію. Можливо, серце в неї здригнеться, коли їй стане відомо, скільки небезпек чигає в Парижі на молодого графа Віктюрнієна. Адже ви побачите його: він такий же прекрасний, як і юний, такий же розумний, як і довірливий. Якщо він потрапить у тенета до якої-небудь непутящої жінки, пані Сорб'є зуміє краще за тебе остерегти його від небезпеки. Старий слуга, що супроводжує графа, зможе чимало тобі розповісти. Розпитуй Жозефена про все, я звелів йому радитися з тобою в скрутних випадках. Але навіщо я все це тобі розтлумачую. Хіба ми не були молоді, хіба не витворяли всілякі штуки? Згадай про нашу юність, про наші витівки, і тобі стане зрозуміло, чого я від тебе хочу, мій старий друже. Один пан з нашого міста їде до Парижа, він передасть тобі чек на шістдесят тисяч франків. Прийми мої найщиріші..." і т. д.

Якби подружжя Сорб'є прислухалося до Шенелевих настанов, їм би довелося найняти принаймні трьох платних шпигів, щоб устежити за графом д'Егріньйоном. Але призначивши для молодого графа скарбника, Шенель виявив глибоку розважливість. Банкір лише доти видає гроші особі, якій у нього відкрито кредит, доки у нього є в касі відповідні фонди; таким чином, маючи потребу в грошах, молодий граф мусив би щоразу звертатися до Сорб'є, який, звичайно, користувався б своїм правом умовляння.

Довідавшись, що він матиме на місяць дві тисячі франків, Віктюрнієн насилу приховав радість. Він не знав Парижа. Він сподівався, що житиме на ці гроші, як принц.

Через день молодий граф вирушив у дорогу, напучуваний благословеннями всіх завсідників Музею старожитностей; старі вдови-аристократки обіймали його й цілували, бажали йому всілякого добра; батько, тітка й Шенель провели його аж до міської застави, і в усіх трьох очі були повні сліз. Цей несподіваний від'їзд дав на кілька вечорів тему для міських пересудів, а особливо схвилював постійних відвідувачів салону дю Круазьє, чиї серця палали ненавистю. Адже колишній постачальник, голова суду, та їхні прихильники заприсяглися погубити д'Егріньйонів, а тепер побачили, що жертва вислизає з рук. Адже свої мстиві розрахунки вони будували на вадах молодого гульвіси, а віднині він ставав для них недосяжний.

Завдяки своєрідним властивостям людської природи дочка праведниці нерідко стає повією, а дочка повії — праведницею. Тут ідеться про закон протилежностей, обумовлений, безперечно, законом тотожності, і за цим самим законом Париж принаджував Віктюрнієна так сильно, що рано чи пізно він би втік туди, навіть якби його утримували. Вихований у старовинній провінційній родині, оточений добрими і спокійними людьми, які завжди йому всміхалися, поважними слугами, що були глибоко віддані своїм панам і цілком пасували до патріархального побуту, який склався в цьому домі, хлопець у роки свого дитинства мав тільки поважних і статечних друзів. За винятком незрівнянного шевальє, всі ті, хто його оточував, поводилися стримано, їхні розмови завжди були добропристойні й розважливі. Його пестили жінки в сірих спідницях і гаптованих рукавичках, ті самі, яких так барвисто описав Блонде. Отчий дім був обставлений з тією старовинною розкішшю, яка менш від усього здатна навіяти легковажні думки. Нарешті, його виховав абат, що аж ніяк не був святенником, чоловік весь просякнутий лагідною ґречністю, яка властива старим людям, що перейшли через рубіж двох століть,— це вони приносять нам засохлі троянди свого великого досвіду і зів'ялі квіти звичаїв тієї давньої пори,

коли вони були юними. Але Віктюрнієн, якого, здавалося б, усе це мало привчити до серйозності, навіяти йому прагнення підтримати славу свого стародавнього роду і сприймати життя як служіння великій та прекрасній справі,— Віктюрнієн, навпаки, дослухався до найнебезпечнішйх ідей. Своє походження він розглядав тільки як сходинку, що дає йому змогу піднестися над іншими людьми. Постукавши по ідолу, якому поклонялися в батьківському домі, Віктюрнієн відчув, що всередині він порожній, і тоді молодий вельможа став представником одного з найпоширеніших суспільних типів — перетворився на егоїста. Змалку прилучений до культу власного "я", Віктюрнієн звик лише потурати своїм забаганкам — а їх усіляко заохочували в ньому і вихователі, що піклувалися про нього в дитинстві, і перші товариші його молодечих витівок — і призвичаївся оцінювати всі явища життя лише з погляду втіхи, яку вони йому давали. Тим більше, що завжди знаходилися добрі душі, готові виправдати його погані вчинки; їхня згубна поблажливість рано чи пізно мала занапастити його. Виховання Віктюрнієна, хай якими прекрасними та благородними ідеями воно надихалося, мало ту ваду, що надто відокремило його від інших людей і приховало від нього справжню суть подій тогочасної епохи, які, звичайно, дуже відрізнялися від сонного провінційного животіння. Впевнений у своєму високому призначенні, він, звичайно, поривався у вищі кола суспільства. Звикши оцінювати факти не за їхньою соціальною значущістю, а з того погляду, вигідні вони йому чи невигідні, він визнавав добрими ті свої вчинки, які приносили йому користь. За прикладом деспотів, він вважав, що закон змінюється залежно від обставин; для лихих учинків така теорія відіграє ту саму роль, що фантазія для творів мистецтва,— незмінно доводить їх до крайнощів. Обдарований проникливістю та кмітливістю, Віктюрнієн судив про все правильно й справедливо, але діяв необачно й нерозважливо. Якась непоясненна незавершеність характеру, властива багатьом молодим людям, відбивалася на його поведінці. Його жвавий розум іноді просто вражав своїм блиском, але як тільки в ньому пробуджувалися почуття, розум затьмарювався і наче згасав. Навіть мудрець не зміг би його розгадати, він здивував би навіть божевільного. Жадання виникало в ньому, мов грозовий вихор, і, швидко розростаючись, чорною хмарою

огортало ясні й чисті простори його свідомості; потім, після безпутства, спокусі якого він був нездатний протистояти, він ніби чманів, цілковито розслаблювався душею й тілом, майже тьмарився розумом. Будучи полишені на самих себе, люди з такою вдачею часто опускаються на саме дно, і вони ж таки можуть піднятися до вершин державної діяльності, якщо їх підтримає рука друга, котрий не знає жалю. Ні Шенель, ні батько, ні тітка не могли проникнути в цю душу, таку поетичну в своїх куточках, але вражену в самому осередді хворобливою слабкістю.

Від'їхавши на кілька льє від рідного міста, Віктюрнієн перестав відчувати найменший жаль і не думав більше ні про старого батька, який ніжно його любив і бачив у ньому родоначальника багатьох поколінь д'Егріньйонів, ні про тітку, чия самовіддана любов межувала з безумством. Він поривався в Париж майже з фатальною гарячковістю, у Париж, куди не раз уже переносився на крилах фантазії, у Париж, де мали здійснитися його найзаповітніші мрії. Він сподівався, що буде в усьому перший і там, як був він першим у своєму місті й департаменті завдяки імені свого батька. В ньому озивалася не так гордість, як марнославство, і чим ближче він під'їздив до грандіозно великого міста, тим грандіознішими ставали його мрії про веселе життя. Карета, ніби не бажаючи відстати від стрімкого лету його думок, умить перенесла Віктюрнієна з глухої провінції у неозорий світ столиці. Він зупинився в чудовому готелі на вулиці Рішельє і відразу кинувся завойовувати Париж — так ото зголоднілий кінь мчить на зелені луки. Він швидко збагнув, як відрізняється Париж від його рідного міста. Радше здивований, ніж наляканий, цією різницею, Віктюрнієн з притаманною йому кмітливістю зрозумів, який він нікчемний посеред вавілонського стовпотворіння столиці і як безглуздо було б піти супроти потужного потоку нових поглядів та звичаїв. Щоб зрозуміти це, для нього виявилося досить одного факту. Напередодні Віктюрнієн віддав батькового листа герцогові де Ленонкуру, одному з французьких вельмож, які були в найбільшій ласці у короля. Юнак відвідав герцога в його чудовому особняку, обставленому з аристократичною розкішшю, а наступного дня зустрів його на бульварі: герцог прогулювався пішки, з

парасолькою в руках, без будь-яких регалій, навіть без голубої орденської стрічки, що її в давні часи кавалери ордена не мали права знімати.

Герцог і пер, перший королівський камергер, де Ленонкур, попри свою вишукану ґречність, не міг стримати посмішки, коли прочитав листа від маркіза д'Егріньйона, свого родича. І ця посмішка сказала Віктюрнієнові, що відстань між Музеєм старожитностей і Тюїльрі набагато більша, ніж шістдесят льє: між ними пролягло кілька століть.

У кожну епоху король і двір оточують себе улюбленцями, що не схожі на тих, кого наближали до себе попередні монархи, ні іменами, ні вдачею. Тут повторюється явище, але не особи. Така закономірність видається неймовірною, проте історія її підтверджує. Двір Людовіка XVIII висував на чільне місце зовсім інших людей, ніж ті, які прикрашали двір Людовіка XV (Рів'єрів, Блакасів, д'Аваре, Дамбре, Вобланів, Вітролів, д'Отішана, Ларош-Жаклена, Паск'є, Деказа, Лене, де Віллеля, Лабурдонне та інших). Порівняйте двір Людовіка XIV з двором Генріха IV і ви не знайдете там навіть п'яти вцілілих родів; Вільруа47, улюбленець Людовіка XIV, був онуком простого писаря, що висунувся за Карла IX. А племінник Рішельє на той час уже втратив будь-яку вагу. Д'Егріньйони, що поводилися, мов принци, за династії Валуа, ще всемогутні за Генріха IV, не мали жодної надії висунутися при дворі Людовіка XVIII, який забув, що вони взагалі існують. Нині чимало аристократичних родів — наприклад, Фуа-Грайї, д'Ерувілі — з іменами не менш славними, ніж імена монарших осіб, не маючи грошей, цієї єдиної сили, що рухає сучасним суспільством, потьмяніли настільки, що, мабуть, скоро згаснуть.

Як тільки Віктюрнієн усе це зрозумів, а зрозумівши, осудив, бо почував себе ображеним паризькою рівністю, цим страховищем, яке за Реставрації зжерло останні залишки станового ладу,— він вирішив відвоювати своє законне місце за допомогою колись надійної, а нині досить уже притупленої зброї, якої дворянство не випустило з рук і в наші часи: він став наслідувати тих, кого парижани обдарували своєю

дорогоцінною увагою,— а отже, визнав за необхідне завести власних коней, гарні екіпажі та інші атрибути сучасної розкоші. Як сказав Віктюрнієнові де Марсе, перший паризький чепурун, якого він зустрів у першому ж аристократичному салоні, куди його впустили: "Треба жити на рівні епохи". На своє лихо, молодий д'Егріньйон відразу потрапив у середовище столичних гультяїв, як-от: де Марсе, де Ронкероль, Максим де Трай, де Люпо, де Растіньяк, де Ванденес, де Ажуда-Пінту, де Боденор, де Рош-Югон, де Манервіль,— він познайомився з ними в салонах маркізи д'Еспар, герцогинь де Гранльє, де Карільяно, де Шольє, маркізи д'Еглемон, маркізи де Лістомер, пані Фірміані, графині де Серізі, в Опері, в посольствах, усюди, куди йому відкривало доступ знатне ім'я та уявне багатство. В Парижі аристократичне ім'я, визнане Сен-Жерменським передмістям, яке знає провінційну знать, наче свої п'ять пальців, є ніби перепусткою, що наділяла правом проходити в двері, які для незнайомців та героїв другорядних салонів відчиняються з великим скрипом. Віктюрнієн нічого не просив у своїх родичів, тому прийняли вони його надзвичайно люб'язно; він одразу зрозумів, що єдиний спосіб одержати від них що-небудь — це нічого не домагатися. Якщо перша спонука парижанина — протегувати новачкові, то потім, як правило, настає досить тривалий період зневажливого ставлення до нього. Гордість, марнолюбство, пиха — усі, як добрі, так і погані якості молодого графа підказали йому, що слід, навпаки, дотримуватися наступальної тактики. І тоді виявилося, що герцоги де Верней, д'Ерувіль, де Ленонкур, де Шольє, де Наваррен, де Гранльє, де Мофріньєз, князі де Кадіньян і де Бламон-Шоврі щиро прагнуть відрекомендувати королю цього чарівного нащадка стародавнього роду. Віктюрнієн приїхав у Тюїльрі в чудовому екіпажі з гербом д'Егріньйонів; але після короткої аудієнції в короля він зрозумів, що народ завдає монархові надто багато клопоту, і йому немає коли думати про дворянство. Він зрозумів також, що Реставрація, яка спиралася на старезних політиків та спорохнявілих царедворців, прирекла молодих дворян на майже рабську залежність. Він виразно усвідомив, що не знайдеться для нього пристойної посади ні при дворі, ні на державній службі, ні деінде. І тоді Віктюрнієн сторчголов кинувся у вир світських розваг. Його було відрекомендовано в Єлисейському палаці Бурбонів у

герцогині Ангулемської, в домі Марсанів і повсюди його зустрічали з тією показною люб'язністю, з якою належить приймати нащадка стародавнього роду, про якого згадують, лише побачивши його перед собою. А втім, тут відігравали роль не лише спогади про славне минуле. Віктюрнієна вшановували ґречною увагою, бачачи в ньому майбутнього пера та вигідного жениха; марнолюбство не дозволило йому відкрити своє справжнє становище, й він удавав із себе багатія. Всі так захоплювалися його манерами, він так радів своєму першому успіху, що сором, який відчувають багато молодих людей,— сором перед необхідністю зректися вже здобутих перемог — змусив його й далі грати взяту на себе роль. Він найняв невелике помешкання на Поромній вулиці із стайнею, каретним сараєм та всією обставою, необхідною для життя світського чепуруна, на яке він себе прирік від самого початку.

На все це йому знадобилося п'ятдесят тисяч франків і завдяки непередбаченому збігу обставин молодий граф одержав таку суму, незважаючи на мудрі заходи обережного Шенеля. Бо хоча Шенелів лист і надійшов у контору його друга, але Сорб'є вже не було серед живих. Побачивши, що лист діловий, пані Сорб'є, особа аж ніяк не поетична, передала його наступникові покійного чоловіка. Новий нотар Кардо повідомив молодого графа, що чек, виданий на ім'я його попередника, не має законної сили. На патетичний лист старого провінційного нотаря, такий довгий і так ретельно обміркований, Кардо відповів чотирма рядками, де йшлося не про особисті почуття Шенеля, а тільки про те, що документ треба переписати на інше ім'я. Шенель виписав новий чек. Мало схильний поділяти сентиментальні почуття свого провінційного колеги, Кардо був радий зробити графові д'Егріньйонові послугу і видав усю суму, якої зажадав від нього Віктюрнієн. Тим, хто знає паризьке життя, не треба пояснювати, що на півсотні тисяч франків можна придбати не так уже й багато меблів, екіпажів, коней та всяких предметів розкоші. Тому не дивно, що незабаром Віктюрнієн заборгував ще двадцять тисяч своїм постачальникам, які спершу охоче давали йому кредит, оскільки громадська думка та Жозефен, цей Шенель у лівреї, швидко поширили чутку про нібито величезне багатство молодого графа.

Через місяць по своєму приїзді Віктюрнієн був змушений узяти ще десять тисяч франків у свого нотаря. Він тепер часто грав у віст у герцогів де Наваррена, де Шольє, де Ленонкура та в клубі. Спочатку він виграв кілька тисяч франків, але незабаром програв тисяч п'ять або шість і відчув необхідність завжди мати при собі гроші для гри. Віктюрнієн був наділений від природи вдачею, яка подобається в товаристві і дозволяє нащадкам вельможних родів підноситись як завгодно високо. Його не тільки відразу прийняли до гурту золотої молоді, але йому навіть стали заздрити. А коли молодий д'Егріньйон відчув, що йому заздрять, він пережив напад такого п'янкого торжества, яке, звичайно, не могло заохотити його до обачності. Навпаки, він повівся за цих обставин вкрай нерозважливо. Зовсім не цікавлячись, скільки в його розпорядженні коштів, він тринькав гроші, наче його гаманець мав наповнюватися сам собою; він забороняв собі думати, до чого все це може призвести. В безтурботному товаристві світських гультяїв, закрученому у вирі свят та розваг, учасники з'являються, мов актори на сцені, в яскравих і розкішних костюмах, причому ніхто не цікавиться їхнім статком: обговорювати такі питання вважається там ознакою вкрай поганого тону. Кожен повинен брати приклад з природи й примножувати свої багатства потай. Можна трохи побазікати про чиєсь бучне банкрутство, жартома поцікавитися, скільки грошей у того, кого ти вперше побачив, але не більше. Молодика, який, подібно до Віктюрнієна, має підтримку всесильних вельмож із Сен-Жерменського передмістя і якому навіть вони приписують набагато більший статок, ніж у нього є (хоча б для того, щоб він нічого в них не просив — усе це дуже тонко, дуже ґречно, легким натяком, ніби випадково кинутою фразою), одне слово, молодого графа, вродливого, добромисного, розумного, завидного жениха, чий батько досі володіє спадковими маєтностями і родовим замком,— такого молодика, безперечно, прийматимуть із розкритими обіймами в усіх домах, де є знуджені молоді жінки, матусі з дівчатами на порі або гарненькі вітрогонки без посагу. Тому вищий світ із усмішкою посадив Віктюрнієна в перші ряди свого театру. Ці перші ряди, схожі на крісла, що їх колись ставили на сцені для маркізів, досі існують у Парижі, де змінюються назви, але не суть речей.

У салонах Сен-Жерменського передмістя, куди допускали дуже обмежене коло людей, Віктюрнієн зустрів двійника шевальє в особі відама48 де Пам'є. Відам був ніби другим шевальє де Валуа, але піднесеним до десятого степеня, наділеним усіма перевагами багатства та високого становища. Цьому люб'язному старому вельможі охоче звіряли всілякі таємниці, він правив мовби за газету аристократичного передмістя; а втім, він ніколи не базікав зайвого і, як усі газети, розголошував тільки те, що можна було розголошувати. Таким чином Віктюрнієнові довелося ще раз вислухати високі теорії, які колись йому проповідував шевальє. Відам напрямки порадив д'Егріньйонові завести роман з великосвітською дамою й розповів йому про пригоди своєї молодості. Але те, що відам де Пам'є дозволяв собі в ті часи, настільки далеке від сучасних звичаїв, коли таку велику роль у любовних пригодах відіграють душа й пристрасть, що не варт переказувати його оповідь людям, які однаково йому не повірять. Але славний відам цим не обмежився; під кінець він сказав Віктюрнієнові:

— Я запрошую вас завтра пообідати зі мною в одному шиночку. А після Опери, куди ми підемо перетравлювати їжу, я поведу вас в один дім, де ви зустрінете людей, які прагнуть познайомитися з вами.

Відам почастував Віктюрнієна вишуканим обідом у "Роше де Канкаль". Крім молодого д'Егріньйона, там було тільки троє запрошених: де Марсе, Растіньяк і Блонде. Еміль Блонде, земляк молодого графа, був письменником і ввійшов до вищого товариства завдяки своїм взаєминам із чарівною молодою жінкою, родом з тієї ж таки провінції, що й д'Егріньйони, графинею де Монкорне, уродженою де Труавіль; її чоловік, генерал де Монкорне, був одним з наполеонівських генералів, котрі перейшли на бік Бурбонів. Відам терпіти не міг обідів, у яких брало участь більше шістьох. У таких випадках, вважав він, не може бути справжнього втішання ні бесідою, ні наїдками та вином.

— Я ще не сказав вам, дорогий хлопче, куди поведу вас сьогодні ввечері,— мовив він, узявши Віктюрнієнову руку й поплескуючи по ній.—

Ми підемо до панни де Туш, де збирається тісний гурточок молодих вродливих жінок, які претендують на розум. Література, мистецтво, поезія, одне слово, всі таланти там у пошані. Вітальня панни де Туш — один з тих салонів, де панує інтелект — правда, вбраний у монархічну мораль, цю ліврею нашого часу.

— Там іноді нудишся і стомлюєшся так, ніби взув нові чоботи, зате в тому салоні бувають жінки, яких більше ніде не зустрінеш,— зауважив де Марсе.

— Якби всі поети, що приходять туди обтесати свою музу, були такі, як наш приятель,— сказав Растіньяк, фамільярно поплескуючи Блонде по плечу,— то ще можна було б повеселитися. Але ж у наших вітальнях, наче пошесть, поширилися всілякі оди, балади, пустопорожні поетичні роздуми та глибокодумні романи — і не тільки поширилися, а й заполонили всі уми.

— Аби тільки ці передряпи не розбестили наших жінок. Хай знаджують лише дівчат, і я нічого проти них не матиму,— сказав де Марсе.

— Панове, ви вторгаєтесь на мою територію,— зауважив з усмішкою Блонде.

— Замовкни! Ти вкрав у нас найчарівнішу світську жінку, пройдисвіте,— вигукнув Растіньяк,— а нам, бач, не можна вкрасти кілька твоїх ідей, причому не найблискучіших.

— Справді, цьому шельмі здорово пощастило,— сказав відам, смикнувши Блонде за вухо.— Та, можливо, Віктюрнієнові сьогодні пощастить ще більше...

— Уже? — вигукнув де Марсе,— Та він лише один місяць тут, він ледве встиг обтрусити з себе пилюку свого замку й обсохнути від

розсолу, в якому його зберігала тітка. Ледве встиг придбати собі більш-менш пристойного англійського коня, модне тільбюрі, грума...

— Та ні, грума в нього немає,— сказав Растіньяк, уриваючи де Марсе. — Він привіз сюди із свого закутня якогось селюка; Бюїссон, кравець,— а він чудово тямить у лівреях — запевняє, що те вайло не вміє носити навіть куртки...

— Я думаю, діти мої,— поважно сказав відам,— вам слід брати приклад з Боденора, який має над вами ту перевагу, що завів собі справжнього англійського грума, їх ще "тиграми" називають...

— Ось, панове, до чого докотилися французькі дворяни! — вигукнув Віктюрнієн.— Для них найголовніше в житті — це мати "тигра", англійського коня та всілякі коштовні дрібнички...

— Ой, леле! — сказав Блонде, з жартівливим осудом глянувши на Віктюрнієна.— "Тверезий глузд ваш, пане, мене часом жахає",— як справедливо висловився поет. Атож, юний моралісте, це все, що вам залишилося. Ви навіть не можете похвалитися марнотратною щедрістю, якою п'ятдесят років тому прославився наш дорогий відам! Тепер ми п'ємо-гуляємо десь на третьому поверсі якого-небудь готелю на вулиці Монторгей. Немає вже війни з кардиналом, немає Табору Золотої Парчі49. Нарешті, ви, графе д'Егріньйон, вечеряєте з таким собі Блонде, молодшим сином провінційного судді, якому ви там у себе руки не подали б і який, через десять років може преспокійно всістися поруч із вами в палаті перів! От після всього цього й вірте, якщо можете, у свою перевагу!

— Ну то й що? — сказав Растіньяк.— Ми перейшли від факту до ідеї, від грубої сили до сили духовної. Ми говоримо про...

— Не станемо говорити про наші нещастя,— сказав відам,— я хочу померти весело. Якщо наш друг досі не завів "тигра", значить, він сам із породи левів, і тигр йому не потрібен.

— Ні, без тигра Віктюрнієн не обійдеться,— сказав Блонде,— адже він тут новачок...

— Хоча полиск у нього недавній, ми приймаємо графа до нашого гурту,— заявив де Марсе.— Він гідний нас, він розуміє свою добу, він розважливий, шляхетний, вродливий, ми його полюбимо, ми його підтримаємо, ми його доведемо...

— До чого? — спитав Блонде.

— Не будь надто цікавим! — кинув Растіньяк.

— З ким ви збираєтеся звести його сьогодні ввечері? — запитав де Марсе.

— З цілим сералем,— сказав відам.

— Чорт забери! — вигукнув де Марсе.— Наш дорогий відам приховує від нас ім'я принцеси — либонь, він дав їй слово, що мовчатиме. А мені страшенно цікаво знати, хто вона...

— І я ж колись був такий чепурний,— сказав відам, показуючи на де Марсе.

Після обіду, який минув вельми приємно, причому бесіда відбувалася в тоні поблажливого лихослів'я і вишуканого цинізму, Растіньяк і де Марсе висловили бажання поїхати в Оперу, щоб звідти разом з відамом та Віктюрнієном вирушити до панни де Туш. Обидва гультяї, точно розрахувавши час, з'явилися в театрі, коли вистава вже закінчувалася, бо вважали, що шкідливо споживати на ніч таку нестравну їжу. Їхньою

головною метою було шпигувати за Віктюрнієном і бентежити його своєю присутністю: чисто школярське лукавство, до якого, проте, домішувалася жовчна заздрість світських чепурунів, що в усьому звикли бути першими. Віктюрнієн тримався з тим безтурботним зухвальством, яке властиве пажам, і це надавало його манерам особливої невимушеності. Спостерігаючи за поведінкою новачка, що тільки починав знайомитися з життям світських віталень, Растіньяк здивувався, як швидко Віктюрнієн засвоїв манери вищого світу.

— Цей Юний д'Егріньйон далеко піде, ти згоден? — сказав він своєму супутникові.

— Там видно буде,— відповів де Марсе,— але почав він добре.

Відам відрекомендував молодого графа одній з найлюб'язніших і найлегковажніших герцогинь того часу, чиї зухвалі походеньки призвели до бучного скандалу лише через п'ять років. А тоді вона перебувала на самій вершині своєї слави; уже ходили — правда, нічим не підтверджені — чутки про її амурні пригоди, і це надавало їй особливого блиску, якого набуває той, хто стає жертвою паризьких пересудів, байдуже — чоловік чи жінка. Адже парижани ніколи не перемивають кісточки людям пересічним, яким страшенно прикро, що їм дають спокій. Жінкою, про яку ми згадали, була герцогиня де Мофріньєз, уроджена д'Юкзель; її свекор був тоді ще живий, а княгинею де Кадіньян вона стала значно пізніше. Подруга герцогині де Ланже й віконтеси де Босеан, двох яскравих красунь, що вже зійшли з паризького неба, вона тепер приятелювала з маркізою д'Еспар, з якою змагалася за недовговічний титул цариці паризьких салонів.

Тривалий час їй протегувала численна рідня; але герцогиня належала до того типу жінок, котрі невідомо як здатні прогайнувати не тільки всі багатства Землі, а й усі багатства Місяця, якби тільки могли до них дістати. Її справжню вдачу поки що розгадав один де Марсе. Побачивши, як відам підвів Віктюрнієна до цієї чарівної особи, грізний денді нахилився й прошепотів на вухо Растіньякові:

— Вона його проковтне, друже, з усіма тельбухами — і дуже скоро.

Вульгарне зауваження де Марсе цілком точно визначило майбутню розв'язку цієї пристрасті. Уважно роздивившись Віктюрнієна, герцогиня де Мофріньєз закохалася в нього без тями. Ангельський погляд, яким вона подякувала відамові де Пам'є, був такий палкий, що напевне пробудив би ревність у закоханого. Коли жінки перебувають у товаристві таких чоловіків, як відам, і почувають себе в безпеці, вони скидаються на коней, випущених у широкий степ: вони тоді поводяться природно, і їм подобається виявляти свої ніжні почуття. Погляд, яким обмінялися герцогиня й відам, не відбився в жодному дзеркалі, й ніхто його не перехопив.

— Як вона приготувалася! — сказав Растіньяк де Марсе.— Вбрання — дівоче, білосніжну шию вигинає з лебединою грацією, погляд — непорочної мадонни! І біла сукня з пояском, як у малої дівчинки! Хто повірив би, що вона вже побувала в твоїх руках?

— Саме тому вона і є така, якою ти її бачиш! — вигукнув де Марсе з виразом торжества.

Двоє молодиків обмінялися посмішкою. Пані де Мофріньєз помітила цю посмішку і вгадала, про що вони розмовляли. Вона обдарувала їх одним з тих холодних поглядів, яких француженки до укладення миру не знали; ці погляди були завезені до Франції англійками разом з англійським срібним посудом, збруєю, кіньми і чисто британською кригою, що заморожує атмосферу в будь-якій вітальні, де зібралося кілька англійських леді. Обидва молодики відразу споважніли, мов прикажчики, які дістали прочуханки від хазяїна і чекають, щоб їх простили.

Закохавшись у Віктюрнієна, герцогиня вирішила зіграти роль романтичної Агнеси50, якою, на лихо сучасній молоді, захопилося досить багато жінок. Герцогиня де Мофріньєз зобразила ангела з тією

самою невимушеною легкістю, з якою постановила, що в сорок років звернеться не до благочестя, а до письменства й наук. Вона прагнула не бути на когось схожою. Вона сама вигадувала для себе оригінальні ролі й убори, капелюшки і погляди, туалети й манери. В перші роки заміжжя, коли вона була ще зовсім юна, герцогиня полюбляла вдавати з себе жінку досвідчену й навіть розбещену, заводила з людьми простодушними розмови на ризиковані теми, проте справжні знавці відразу визначали з цих розмов, наскільки вона ще наївна. Дата її шлюбу була добре відома, тому вона не могла скинути собі жодного року; а що скоро їй уже мало минути двадцять шість, то вона надумала прибрати вигляду небесної непорочності. Коли герцогиня йшла, широкі рукави її сукні метлялися, мов крила, і, здавалося, вона от-от полетить. На кожне нескромне слово, думку, погляд вона підводила очі до неба. Навіть мадонна генуезького художника Піоли51, вбитого із заздрощів саме в той час, коли він збирався повторити велике творіння Рафаеля, навіть ця мадонна, найцнотливіша з усіх мадонн, ледь видима крізь віконну шибку на одній з генуезьких вуличок,— навіть вона видалася б Мессаліною52 супроти герцогині де Мофріньєз. І дами тільки дивом дивувалися, як така легковажна вітрогонка за допомогою лише вбрання перетворювалася на небесне, ангельське створіння, чия чиста душа, за модним у ті часи виразом, здавалася білішою, аніж сніг на альпійських верховинах; як їй щастило так легко розв'язувати неймовірно складну проблему й так уміло показувати груди, біліші за її білосніжну душу, соромливо прикриваючи їх прозорим серпанком? Як вдавалося їй виглядати такою безтілесною і водночас метати такі смертоносні погляди? Бувало, в очах у неї спалахував вогонь майже безсоромного любострастя, обіцяючи безліч утіх, але тут-таки з її уст злітало аскетичне зітхання, сповнене надії на радощі життя потойбічного, і відбирало всяку надію. Наївні молодики — а в ті часи вони ще водилися в лавах королівської гвардії — сумнівалися, чи навіть у хвилини найінтимнішої близькості можна казати "ти" цій Білій Дамі53, цій зоряній туманності, що зійшла на землю з Молочного шляху. "Ангельський стиль" поведінки, надзвичайно популярний у вищому світі протягом кількох років, дав великі вигоди жінкам, у яких знадливі груди поєднувалися з вельми практичними поглядами на життя і які під

благочестивими кривляннями приховували аж надміру високі потреби. Ці небесні створіння чудово розуміли, що природне для кожного чоловіка бажання повернути їх з небес на землю обіцяє їм чимало земних благ — якщо чоловік був багатий і знатний. Така манера поведінки дозволяла їм постійно витати у своїх напівкатолицьких, напівоссіанівських емпіреях, а отже, й нехтувати буденні потреби життя, що було для них дуже зручно. Де Марсе вгадав, що герцогиня вирішила діяти саме в такому дусі; бачачи, що Растіньяк мало не приревнував її до Віктюрнієна, він сказав приятелю, перед тим як піти:

— Друже, краще залишайся там, де ти є. Дельфіна Нусінген допоможе тобі забагатіти, а герцогиня розорила б тебе вщент. Ця жінка обходиться дуже дорого.

Растіньяк нічого не відповів де Марсе — він і сам добре знав свій Париж. Він знав, що найчарівніша, найшляхетніша, найбезкорисливіша світська жінка, яка й не візьме від вас нічого, крім букета, може стати для молодика не менш небезпечною, ніж колись були дівчата з Опери. Але дівчата з Опери давно стали легендою. Нинішні театральні звичаї перетворили танцівниць та актрис на досить кумедні прояви, вони стали мовби живим утіленням Декларації прав жінки; тепер це ляльки, що вранці виступають у ролі доброчесних і статечних матерів та дружин, а ввечері виходять на сцену в чоловічих ролях, виставляючи напоказ ноги, обтягнуті вузькими панталонами. В тиші провінційного кабінету добрий Шенель розгледів один із підводних рифів, об які міг розбитися молодий граф. Сяйво, випромінюване герцогинею де Мофріньєз, засліпило Віктюрнієна, і він сам незчувся, як потрапив у полон, причарований дитячим пояском герцогині, заворожений її кучерями, завитими мовби руками феї. Уже досить розбещений, юнак, проте, відразу повірив цій сухозлітній, муслiновій невинності, цьому небесному виразу обличчя, обміркованому в усіх тонкощах,— так обмірковують і обговорюють новий закон у обох палатах парламенту. Та, либонь, інакше не могло й бути: хто приречений повірити жіночій брехні, той неодмінно повірить їй. Двоє закоханих сприймають світ, що їх оточує, як малюнок на гобелені. Герцогиня справді була однією з

найуславленіших паризьких красунь. А втім, усі знають, що у світі закоханих існує не менше "найуславленіших красунь Парижа", ніж "найуславленіших творів сучасності" в літературі.

Віктюрнієн був ще зовсім юний і через те не мучився сумнівами, як розмовляти йому з герцогинею, які слова підбирати. Завдяки своїй молодості та необізнаності з паризьким життям він не відчував потреби остерігатися й обмірковувати кожну фразу та погляд. Не вдавався він і до релігійної сентиментальності, під якою співрозмовники часто ховають кпини і яка цілком виключає приязну невимушеність та безтурботну дотепність старовинної французької бесіди: в таких випадках закохані бачать одне одного ніби крізь густий туман. Віктюрнієн зберіг досить провінційної наївності, потрібної для того, щоб перебувати в шанобливому і невдаваному захваті; а це дуже подобалося герцогині, бо жінки вірять у комедії, які розігрують для них чоловіки, не більше, ніж у ті, що ними вони морочать чоловіків. У пані де Мофріньєз аж серце завмерло, коли вона подумала, що наївна віра молодого графа в її непорочність обіцяє їй не менше ніж півроку чистого кохання. Вона була така чарівна, ця горличка, яка прикривала жаркий пломінь очей золотавими торочками вій, що маркіза д'Еспар, підійшовши попрощатися, прошепотіла їй на вухо: "Добре, моя люба, дуже добре!" Після чого прекрасна маркіза пішла, а її суперниця помандрувала далі по сучасній Країні Ніжності54, країні не настільки ілюзорній, як іноді думають. На карті цієї країни із сторіччя в сторіччя з'являються нові назви, але столиця в неї завжди одна. За годину інтимної розмови на канапі в кутку вітальні, на очах у всього товариства, герцогиня довела Віктюрнієна до воістину сціпіонівської55 великодушності, до легендарної відданості Амадіса56, до самозречення в дусі середніх віків, які тоді почали входити в моду разом з кинджалами, бійницями, кольчугами, обладунками, довгоносими черевиками та іншою романтичою бутафорією. Герцогиня де Мофріньєз досконало володіла зброєю недомовок і вгороджувала їх у Віктюрнієнове серце, як голки в подушечку, одну за одною, мовби неумисне й неуважно. Вона вдавалася до тонких натяків, чарівного лицемірства, щедро роздавала туманні обіцянки, які, сповнивши його надією, тут-таки й танули, ніби крига на

сонці; нарешті вона лукаво будила в ньому жадання, майстерно приховуючи ті, які вже пробудилися в ній самій. На завершення цієї ніжної розмови вона вправно накинула на нього зашморг, запросивши бувати в неї, і зробила це з такою котячою грацією, яку годі передати словами.

— О, ви мене забудете! — воркотіла вона.— Ви зустрінете стількох жінок, які упадатимуть коло вас, замість того, щоб просвіщати вас... Але ви повернетесь до мене, коли розчаруєтеся в них... А раніше ви прийдете?.. Ні, не прийдете. Втім робіть, як вам хочеться... Я людина щира й не стану приховувати, що ваші візити принесли б мені велику радість. Люди з душею зустрічаються тепер рідко, а я відчуваю, що ви маєте душу... Прощайте, прощайте... Якщо ми говоритимемо з вами довше, то, либонь, про нас заговорять інші.

І вона полинула геть — у точному значенні цього слова. Після від'їзду герцогині Віктюрнієн залишався недовго, але цих хвилин вистачило, щоб усі розгадали, в якому він захваті, з властивого щасливим людям виразу — такий вираз має щось спільне і зі стриманим торжеством інквізитора, і з блаженною зосередженістю святенниці, котра, дістався розгрішення, виходить із сповідальні.

— Сьогодні пані де Мофріньєз досить спритно досягла своєї мети,— сказала герцогиня де Гранльє, коли в салоні панни де Туш залишилося всього шестеро людей: де Люпо, доповідач у Державній раді, до якого прихильно ставився сам король, Ванденес, віконтеса де Гранльє, Каналіс і графиня де Серізі.

— Д'Егріньйон і Мофріньєз — ці два прізвища звучать з однаковим скрипом і не дивно, що вони прагнуть злитися,— сказала графиня де Серізі, яка претендувала на дотепність.

— Ось уже кілька днів, як вона мріє про платонічне кохання,— зауважив де Люпо.

— Вона ж занапастить бідолашного хлопця,— сказав Шарль де Ванденес.

— Як саме? — спитала панна де Туш.

— О, й духовно, і матеріально, в цьому не може бути сумніву,— сказала віконтеса, підводячись.

Ці жорстокі слова незабаром стали для графа д'Егріньйона не менш жорстокою дійсністю. Наступного ранку він написав листа тітці, в якому зобразив свої перші успіхи в аристократичних салонах Сен-Жерменського передмістя тими райдужними фарбами, в які забарвлюється світ, коли дивишся на нього крізь призму кохання. Він писав з усіма подробицями, як люб'язно його скрізь приймали, щоб потішити самолюбство батька. Маркіз звелів прочитати собі це довге послання двічі й потирав руки від задоволення, слухаючи про те, як відам де Пам'є, його давній знайомий, дав обід на честь його сина і як Вітюрнієна відрекомендували герцогині де Мофріньєз; він лише губився в здогадах, не можучи зрозуміти, чому на тому званому обіді був присутній молодший син судді Блонде, того самого Блонде, який у часи Революції здійснював обов'язки громадського обвинувача.

Той вечір став святом для Музею старожитностей: усі обговорювали успіхи молодого графа. Про знайомство Віктюрнієна з герцогинею де Мофріньєз д'Егріньйони згадали ніби мимохідь і поговорили про це щиро й відверто з одним шевальє. В листі не було неприємної приписки, якою молоді люди звичайно закінчують свої листи додому,— в ньому не згадувалося про гроші, цю основу сучасного життя. Панна Арманда переказала зміст листа Шенелеві. Він був щасливий і не висловив найменших сумнівів чи побоювань. І шевальє, і маркіз були переконані, що молодик, якого кохає герцогиня де Мофріньєз, стане одним з перших при дворі, де, як і в давні добрі часи, усього домагаються через жінок. Усі схвалили вибір молодого графа. Старі вдови-аристократки перебрали в пам'яті всі любовні пригоди де Мофріньєзів від часів Людовіка XIII і до часів Людовіка XVI — на щастя, вони пощадили

слухачів і не торкнулися давніших епох; одне слово, вони були в захваті. Герцогиню де Мофріньєз надзвичайно хвалили за її прихильне ставлення до Віктюрнієна. Шкода тільки, що жоден драматург не почув розмов, які велися того вечора в Музеї старожитностей — вони дали б йому чудову тему для правдивої й цікавої комедії.

Віктюрнієн одержав дуже ніжні листи від батька, від тітки і від шевальє, який просив нагадати про нього відамові — 1788 року вони разом з ним їздили в Спа, супроводжуючи знамениту угорську принцесу. Шенель теж написав молодому графові. І кожен рядок цих листів дихав лестощами, до яких змалку привчили бідолашного хлопця. А панна Арманда, здавалося, й сама брала участь у радощах герцогині де Мофріньєз.

Окрилений тим, що родина схвалює всі його вчинки, молодий граф, уже не роздумуючи, став жити життям безтурботного паризького франта — шлях, який неминуче мав привести його до згуби й розорення. Він завів п'ятьох коней і вважав, що це дуже скромно — в де Марсе їх було чотирнадцять. Він дав обід на честь відама, запросивши на нього де Марсе, Растіньяка і навіть Блонде. Обід коштував йому п'ятсот франків. Ці панове теж ушанували провінціала з не меншою розкішшю. Віктюрнієн часто грав у карти — віст у ті часи був у моді — і здебільшого програвав. Своє дозвілля молодий граф розподілив так, що був постійно зайнятий. Щодня з дванадцятої до третьої дня він бував у герцогині; потім зустрічався з нею в Булонському лісі: він їхав на своєму англійському коні, герцогиня — в екіпажі. В гарну погоду закохані часто здійснювали прогулянки верхи. А вечорами молодий д'Егріньйон ділив свій час між світськими раутами, святами, балами, театральними виставами. Віктюрнієн мав успіх повсюди, бо всюди він розсипав перли своєї дотепності, правильно й глибоко оцінював людей, явища, події; він був наче плодове дерево, що родить тільки квіти. Він жив тим стомливим життям, коли душу, можливо, розтрачують більше, ніж гроші, коли заривають найблискучіші таланти, коли гине найнепідкупніша чесність і слабне найзагартованіша воля. Герцогиня — це чисте, тендітне, ангельське створіння — знаходила чималу втіху,

беручи участь у веселих парубоцьких розвагах молодих денді: вона любила бувати на перших виставах у театрах, їй подобалися шалапутні витівки, непередбачені пригоди. Вона ніколи доти не бувала в шинку, і д'Егріньйон якось повіз її вечеряти в "Роше де Канкаль", де герцогиня весело провела час у компанії люб'язних світських гультяїв, яким вона читала мораль; ту вечерю скрашували дотепними жартами, що відповідали ціні, в яку вона обійшлася Віктюрнієнові. Після цієї гульні були й інші. Одначе Віктюрнієнова пристрасть усе ще зберігала ангельський характер. Атож, пані де Мофріньєз за всіх обставин життя залишалася ангелом, якого не могла торкнутися земна скверна; ангелом вона була в театрі Вар'єте, де дивилася непристойні й вульгарні фарси, які смішили її неймовірно; ангелом — під перехресним вогнем жартівливого базікання і скандальних пліток, якими частували одне одного учасники вишуканих розваг; вона була ангелом, коли умлівала від утіхи в закритій ложі театру Водевіль; вона залишалася ангелом, коли оцінювала пози танцівниць у Опері й обговорювала їх із досвідченістю старого розпусника; ангелом — у театрі Порт-Сен-Мартен і в малих театриках на Бульварах; ангелом — на балах-маскарадах, де вона бешкетувала, як школяр; ангелом була вона, коли заявляла, що кохання має гартуватися в нестатках, бути жертовним та героїчним, і водночас вимагала від д'Егріньйона, щоб він купив іншого коня, бо їй, бачте, не подобалася масть попереднього, і щоб він поводився, як англійський лорд із мільйонним прибутком. Ангелом була вона й за картярським столом. І, звичайно, жодна міщанка не змогла б сказати д'Егріньйонові з таким ангельським виразом: "Поставте за мене". Безумствуючи, вона безумствувала так божественно, що можна було й чортові душу продати, аби тільки підтримати в цьому ангелі смак до земних радощів.

Ще не минула й перша зима Віктюрнієнового перебування в Парижі, а молодий граф уже встиг узяти в нотаря Кардо, який і не думав скористатися своїм правом на умовляння, таку дрібничку, як тридцять тисяч франків поверх суми, що її Шенель йому виділив на два роки життя. Про цю "дрібничку" Віктюрнієн довідався лише тоді, коли нотар відповів надзвичайно ввічливою, але рішучою відмовою на нове

прохання дати грошей; відмова була тим несподіванішою й неприємнішою, що д'Егріньйон напередодні програв у клубі шість тисяч франків і не міг туди повернутися, не сплативши боргу. Переконавшись у непохитності нотаря, який уже й так "позичив" йому тридцять тисяч франків, негайно написавши про це Шенелю і водночас повсюди роздзвонивши про свою довіру до улюбленця прекрасної герцогині де Мофріньєз, д'Егріньйон мусив запитати в нотаря поради, де йому взяти грошей, бо йшлося про борг честі.

— Випишіть кілька векселів на банкіра, який веде справи вашого батька і віднесіть їх до паризького банку, з яким він зв'язаний; ваші векселі, думаю, там дисконтують, а потім ви напишете рідним, щоб вони повернули цю суму банкірові.

Становище здавалося безнадійним, і тут внутрішній голос підказав молодому графові ім'я дю Круазьє, про чию ненависть до аристократів Віктюрнієн і гадки не мав — адже він не раз бачив, як той підлабузнюється до знаті. Отож він написав цьому багатієві вельми невимушеного листа, повідомляючи, що виписав на нього переказний вексель на суму в десять тисяч франків і що гроші йому повернуть або пан Шенель, або панна Арманда, як тільки одержать від нього письмове повідомлення. Потім Віктюрнієн відіслав два зворушливі листи Шенелю й тітці. Перш ніж стрибнути в провалля, молоді люди проявляють чудеса спритності й винахідливості, і їм у всьому щастить. Того ж таки ранку Віктюрнієн довідався, з якими паризькими банкірами веде справи дю Круазьє. Це були брати Келлери — їхнє прізвище та адресу назвав йому де Марсе. Де Марсе знав у Парижі все. Келлери без заперечення видали д'Егріньйонові під розписку суму, вказану у векселі: вони заборгували дю Круазьє.

Але картярський борг виявився дрібничкою супроти інших витрат Віктюрнієна. Рахунки посипалися на нього дощем.

— Отакої! Бачу, тебе обсіли дріб'язкові турботи! — сказав Растіньяк, навідавши д'Егріньйона якось уранці,— Ти даєш лад рахункам? От не сподівався, що в тобі стільки міщанського духу!

— Тут мимоволі станеш міщанином, хлопче. В мене неоплачених рахунків уже тисяч на двадцять із лишком.

Де Марсе, який заїхав до д'Егріньйона, щоб повезти його на кінські перегони з перешкодами, дістав з кишені елегантного гаманця, витяг звідти двадцять тисяч франків і подав йому.

— Ось найкращий спосіб не розтринькати ці грощі,— сказав він.— Я сьогодні вдруге радію, що виграв їх учора у свого шановного татуся, лорда Дадлі.

Ця чисто французька люб'язність полонила д'Егріньйона, який наївно повірив у щиру дружбу де Марсе; отож він не став платити боргів і витратив усі двадцять тисяч на розваги. А де Марсе з невимовною втіхою спостерігав, як д'Егріньйон — за виразом, поширеним у середовищі паризьких чепурунів — усе глибше "загрузає" в боргах і, прикидаючись його другом, ще й надавлював йому рукою на плече, щоб той швидше пішов на дно, бо він заздрив Віктюрнієнові; адже герцогиня умисне розголошувала свої взаємини з д'Егріньйоном, тоді як від де Марсе колись вимагала збереження їхнього зв'язку в глибокій таємниці. А втім, цей чепурун належав до тих жорстоких насмішників, яким зло приносить не меншу радість, аніж туркеням — лазня. Отож, коли де Марсе здобув на кінських перегонах приз, і всі учасники закладу зібралися біля заміської корчми, де вони щойно поснідали і спорожнили кілька пляшок доброго вина, підступний денді сказав, сміючись, д' Егріньйонові:

— А вони твої, оті рахунки, через які ти так стривожився?

— Чого б йому тривожитись, якщо рахунки не його? — зауважив Растіньяк.

— Чиї ж вони, як не мої? — здивувався д'Егріньйон.

— То ти не знаєш, у якому зараз становищі герцогиня? — мовив де Марсе, сідаючи на коня.

— Ні,— відповів заінтригований д'Егріньйон.

— Ну, то слухай, мій юний друже,— сказав де Марсе,— і запам'ятовуй: тридцять тисяч франків вона заборгувала Вікторіні, вісімнадцять тисяч — Убігану, має також по одному рахунку в Ербо, в Натьє, в Нуртьє, в Латурів — от уже сотня тисяч франків і назбирається.

— Бідолашний ангел! — мовив д'Егріньйон, піднявши очі до неба.

— Ось чого варті її крильцята! — глузливо вигукнув Растіньяк.

— Тому вона й заборгувала стільки, що вона ангел,— заявив де Марсе.— Але ми знали чимало ангелів, що потрапляли в подібне становище,— провадив він, переглянувшись із Растіньяком.— Жінки доводять нас до розчулених сліз, твердячи, що вони нічогісінько не тямлять у грошах, у такі справи вони, мовляв, не втручаються, це їх, бачте, зовсім не обходить. Вони лише гості на "бенкеті життя", як висловився вже не пригадую який поет, що помер у притулку для бездомних.

— Звідки вам відомо про її борги — адже навіть я нічого про них не знаю? — наївно здивувався д'Егріньйон.

— Ти довідаєшся про це останнім, як і вона останньою довідається про твої борги.

— А я думав у неї сто тисяч річного прибутку,— признався Віктюрнієн.

— Її чоловік,— вів далі де Марсе,— розлучився з нею і, щоб заощадити кошти, живе в своєму полку, бо в нашого дорогого герцога теж є деякі боржечки. Та ви що, з неба впали? Беріть приклад з нас, навчіться підраховувати борги своїх друзів. Панна Діана (за це ім'я я її й покохав), Діана д'Юкзель вийшла заміж, маючи шістдесят тисяч франків річного прибутку, а ось уже вісім років її дім поставлений на таку широку ногу, що обходиться їй не менше як у двісті тисяч франків на рік. Отже, не підлягає сумніву, що нині її маєтки заставлені на суму, яка набагато перевищує їхню вартість. Одного чудового дня вдарить грім, і ангел кинеться навтіки, переслідуваний... самі розумієте ким. Звичайно ж, судовими приставами, які не посоромляться засадити ангела за грати, як вони засадили б кожного з нас.

— Нещасний ангел!

— Атож, голубе, життя в паризькому раю обходиться недешево, адже доводиться щодня білити собі щоки та чепурити крильця,— докинув Растіньяк.

Д'Егріньйонові вже не раз кортіло розповісти любій Діані про свою скруту, і тепер, почувши цю розповідь, він аж здригнувся: адже й у нього вже набралося шістдесят тисяч боргу, а незабаром мали надійти рахунки ще тисяч на десять. Він поїхав додому засмучений. Йому не пощастило приховати свою стурбованість від приятелів, які, обідаючи, обмінювалися такими зауваженнями:

— Цей жовтодзьобий д'Егріньйон уже загруз...

— Нема в нього паризького гарту, гляди, ще пустить собі кулю в лоб...

— Авжеж, дурного розуму йому не позичати...

І таке інше.

Та дуже скоро молодий граф заспокоївся. Камердинер приніс йому два листи. Один був від Шенеля. Віктюрнієн наче відчув, як від нього віє духом буркотливої відданості та затертих істин, і з шанобливим почуттям відклав його до вечора. Розпечатавши другого листа, він з глибокою втіхою прочитав розцвічені майже ціцеронівською риторикою фрази дю Круазьє, який, мовби Сганарель перед Жеронтом57, навколішки благав молодого графа не ображати його в майбутньому й не вносити грошову заставу під векселі, які він видасть на його ім'я, виявивши йому цим високу честь. Лист закінчувався фразою, настільки схожою на касу, повну золотих монет і завжди відкриту до послуг вельможному роду д'Егріньйонів, що Віктюрнієн повторив жест Сганареля, Маскаріля58 і всіх тих, чия совість соромливо заплющує очі, коли виникає нагода чимось поживитися. Довідавшись, що відтепер він має необмежений кредит у Келлерів, молодий граф весело розпечатав листа від Шенеля; він уже наготувався прочитати цілих чотири густо списаних сторінки з безліччю настанов і напучень, він уже ніби бачив перед собою звичні слова про обачність, честь, достойну поведінку і т. д. і т. п. Та в листі було лише кілька рядків. Молодий д'Егріньйон прочитав їх, і серце в нього тьохнуло.

"Пане граф!

Від усього мого статку залишилося двісті тисяч франків. Благаю Вас, не виходьте у своїх витратах за межі цієї суми, якщо Ви зробите мені честь і приймете її від найвідданішого слуги Вашої родини, яким з повагою залишаюсь.

Шенель"

— Це один з героїв Плутарха59,— сказав собі Віктюрнієн, кидаючи листа на стіл.

Йому стало не по собі, перед лицем такої великодушності він відчув усю свою нікчемність.

— Атож, пора виправитися,— вирішив він.

Замість піти обідати в ресторан, де він щоразу витрачав п'ятдесят-шістдесят франків, Віктюрнієн заощадив ці гроші, пообідавши в герцогині де Мофріньєз. Він розповів їй про історію з листом.

— Мені хотілося б побачити цього чоловіка,— сказала вона, й очі в неї засяяли, мов дві зорі.

— А навіщо він вам?

— Я доручила б йому вести мої справи.

Діана була божественно вдягнена, вона хотіла зробити честь Віктюрнієнові, і він був зачарований тією легкістю, з якою його кохана ставилася до своїх справ, тобто до своїх боргів. Вродлива парочка поїхала в Італійську оперу. Ніколи ще ця знадлива красуня не здавалася такою ефірною, такою близькою до небес. Жоден з тих, хто сидів у залі, не повірив би, що її борги досягли цифри, яку вранці де Марсе назвав д'Егріньйонові. Ніякі земні турботи, здавалося, не могли затьмарити це прекрасне чоло, осяяне ореолом високих і непохитних жіночих чеснот. Її замріяний вираз хоч і здавався відблиском земного кохання, але такого кохання, яке вона цнотливо притлумила. Більшість чоловіків ладні були побитися об заклад, що Віктюрнієн спіймав облизня, тоді як жінки були впевнені в падінні суперниці; вони захоплювалися нею, але так, як Мікеланджело захоплювався Рафаелем — у глибині душі! Одна запевняла, що Віктюрнієн закохався в Діану за її золоті коси, бо в усій Франції не знайти подібних; друга вважала головною перевагою

герцогині дивовижну білість її шкіри, бо збудована вона, мовляв, погано, тільки одягатись уміє; треті твердили, що д'Егріньйон кохає Діану за чудові ніжки — єдине, чим вона може похвалитися, бо ж фігура в неї пласка, мов дошка. Але ось що надзвичайно яскраво змальовує сучасні паризькі звичаї: чоловіки вважали, що Віктюрнієн розкошує коштом герцогині, а жінки недвозначно натякали, що, як висловився Растіньяк, крила цього ангела оплачує Віктюрнієн. Коли закохані поверталися з театру, молодий граф, куди більше стривожений боргами герцогині, ніж своїми власними, разів двадцять мало не заговорив на цю тему, але щоразу слова завмирали в нього на устах, коли він кидав погляд на це неземне створіння, яке у тьмяному світлі каретних ліхтарів пробуджувало в ньому любовну жагу — почуття, що саму герцогиню завжди опановувало мовби проти її волі й після тяжкої боротьби з чисто ангельською непорочністю. Пані де Мофріньєз була надто розумна і не твердила на кожному кроці про свою доброчесність та святу невинність, як це робили провінційні красуні, що намагалися наслідувати її; вона діяла набагато витонченіше, вона навіювала цю думку тому, заради кого йшла на такі великі жертви. Вони зустрічались уже півроку, а вона досі вдавала, ніби вважає за смертний гріх найневинніший поцілунок руки, і з таким умінням примушувала домагатися її ласки, що після гріхопадіння просто неможливо було не вважати її ще невиннішим ангелом, ніж до того. Тільки парижанки уміють надавати завжди нового чару місячному світлу й романтичності — зіркам, тільки вони здатні щодня качатися в багнюці й виходити з неї ще чистішими й непорочнішими. В цьому найвище досягнення паризької інтелектуальної цивілізації. Жінки, котрі живуть по той бік Рейну або Ламаншу, самі вірять у ту нісенітницю, яку верзуть; а парижанки змушують вірити в неї своїх коханців, вони лестять усім проявам їхнього марнолюбства, як земного, так і духовного, і ті почувають себе щасливими. Деякі люди намагалися применшити заслуги герцогині, запевняючи, ніби вона сама себе морочить! Яка підла обмова! Герцогиня нікому не вірила, а самій собі — тим паче.

На початку зими 1823-1824 років Віктюрнієн уже мав у банку Келлерів на двісті тисяч боргу, про який ні Шенель, ні панна Арманда

навіть не здогадувалися. Щоб приховати джерело, звідки він черпав гроші, Вікнюрнієн час від часу просив Шенеля вислати йому тисячі дві екю. Він писав брехливі листи своєму бідолашному батькові й тітці, обоє були щасливі й спокійні за нього і, як то властиво щасливим людям, і гадки не мали, що стали жертвою обману. Одна тільки людина знала, яка невблаганна катастрофа насувалася на вельможний і славний рід з вини його нащадка, затягнутого у вир паризьких спокус. Проходячи увечері повз Музей старожитностей, дю Круазьє радісно потирав руки, збадьорений відчуттям, що скоро його заповітна мрія здійсниться. Тепер він мав на меті передусім не розорення, а безчестя роду д'Егріньйонів, і непомильний інстинкт ненависті підказував йому, що торжество його помсти близько! Останні сумніви відпали, коли дю Круазьє точно довідався, що молодий граф наробив стільки боргів, що от-от мав упасти під їхнім тягарем.

Першого удару дю Круазьє вирішив завдати по людині, яку ненавидів найдужче,— по достойному Шенелю.

Старий добряк жив на Кошарній вулиці в будинку з гостроверхим дахом і забрукованим двориком, стіни якого були обплетені виткими трояндами, що заглядали у вікна другого поверху. За будинком був звичайний провінційний садочок, обгороджений муром, потьмянілим від вогкості. Клумби в ньому були оточені самшитовим бордюром. Сірі, чисто вимиті двері із заґратованим віконечком та дзвінком не меншою мірою, аніж вивіска, свідчили: тут мешкає нотар.

Було пів на шосту пополудні, час, коли старий завжди спочивав після обіду. Він сидів перед каміном у старому кріслі, обтягнутому чорною шкірою, взувши чоботи з пофарбованого картону, які захищали його ноги від жару. Добряк мав звичку ставити ноги на камінні гратки й, розворушуючи вугілля, перетравлювати ситий обід. А Шенель любив добре попоїсти. Та й не дивно. Без цієї маленької вади хіба не був би він бездоганнішим, ніж дозволено бути людині? Він щойно випив чашку кави, і стара домоправителька вийшла з тацею в руках, на якій вона подавала каву вже понад двадцять років; нотар чекав своїх клерків, а

потім збирався піти пограти в карти; він поринув у роздуми — і не запитуйте, про що й про кого він думав. Рідко випадав день, щоб Шенель себе не запитував: "Де він? Що він тепер робить?" Йому уявлялося, як Віктюрнієн подорожує по Італії разом з прекрасною герцогинею. Однією з найсолодших утіх для людей, котрі нажили собі статок власною працею, а не одержали його в спадщину, є спогади про зусилля, докладені, щоб його здобути, і мрії про те, як використають вони свої гроші,— тобто вони втішаються і минулим, і майбутнім. Отак і цей чоловік, усі почуття якого злилися в саму тільки відданість, переживав подвійну радість на думку, що його землі, придбані наполегливою працею, так дбайливо вибрані та оброблені, коли-небудь примножать багатство д'Егріньйонів. Зручно вмостившись у старому кріслі, він віддавався радісним надіям, і перед його зором поставала то споруда з розжареного вугілля, зведена його щипцями, то велична споруда майбутнього достатку д'Егріньйонів, відроджена з його допомогою. Уявивши собі молодого графа щасливим, він відчував глибоке задоволення, що зробив це щастя метою свого життя. Шенель не був позбавлений розуму, і не тільки почуття керували його безмежною відданістю; він мав свою гордість, він скидався на тих аристократів, які, відбудовуючи колони в старовинних соборах, велять викарбувати на них свої імена — так і він хотів вписати своє ім'я в сімейні легенди роду д'Егріньйонів. Відтепер у них буде згадано й про старого Шенеля.

В цю мить його роздуми урвалися, бо ввійшла домоправителька. Вона здавалася вкрай розгубленою.

— У нас пожежа, Брігітто? — жартівливо поцікавився Шенель.

— Та майже,— відповіла вона.— Прийшов пан дю Круазьє і хоче говорити з вами...

— Пан дю Круазьє! — тупо повторив старий нотар, і холодне лезо підозри так болісно штрикнуло його в серце, що він випустив з рук щипці.

"Дю Круазьє прийшов до мене! — подумав він.— Наш найстрашніший ворог!"

А дю Круазьє уже ввійшов, скрадаючись, наче кіт, що зачув молоко. Він уклонився, сів у крісло, яке запропонував йому нотар, і показав рахунок на двісті двадцять сім тисяч франків: це була сума (разом з відсотками), видана графові Віктюрнієнові по переказних векселях його, дю Круазьє, коштом, і тепер він вимагав сплати, погрожуючи негайним судовим переслідуванням спадкоємця д'Егріньйонів з усією суворістю закону. Шенель розгублено перебирав векселі і просив ворога, щоб той зберіг усе це в таємниці. І ворог погодився мовчати, якщо йому буде сплачено борг протягом сорока восьми годин... У нього, мовляв, скрутно з грішми, йому довелося виручити кількох промисловців... Одне слово, дю Круазьє пустив у хід усі ті вигадки, якими, одначе, не можна одурити ні людей, котрі просять позичити грошей, ні нотарів. У Шенеля тьмарилося в очах, він ледве стримував сльози. Адже сплатити борг він міг, тільки заставивши всі свої землі за решту їхньої вартості. Довідавшися, з якими труднощами пов'язана для Шенеля виплата боргу, дю Круазьє раптом забув про свою грошову скруту й несподівано запропонував нотареві купити в нього маєток. За два дні все було оформлено і здійснено. Бідолаха Шенель не міг допустити, щоб єдиного нащадка славного роду д'Егріньйонів запроторили на п'ять років до в'язниці за борги. Отже, через кілька днів у нотаря не залишилося нічого, крім контори, будинку та надходжень від клієнтів. І ось пограбований Шенель ходив по своєму кабінету, обшитому мореним дубом, дивився на каштановий сволок, прикрашений мереживним різьбленням, на троянди за вікном і вже не думав ні про свої ферми, ні про свій улюблений маєток Жард. Ні, він думав зовсім про інше.

"Господи, чим усе це закінчиться? Треба повернути хлопця додому й одружити його з багатою нареченою",— казав собі Шенель.

З очей у нього котилися сльози, голова була важка.

Шенель не знав, як почати розмову з панною Армандою і якими словами повідомити їй жахливу новину. Людина, котра щойно сплатила Віктюрнієнові борги, рятуючи честь дорогої йому родини, боялася заговорити про це з тими, кого вона врятувала. Йдучи від Кошарної вулиці до будинку д'Егріньйонів, бідолаха тремтів, як тремтить молода дівчина, коли вона втікає з батьківського дому, передчуваючи, що повернеться туди в розпачі, з дитиною на руках. А панна Арманда щойно одержала від племінника чарівного і лицемірного листа; судячи з нього, Віктюрнієна можна було вважати найщасливішою людиною у світі. Побувавши з герцогинею де Мофріньєз на водах і в Італії, він надіслав тітці щоденник своєї подорожі. Кожна його фраза дихала любов'ю. То він подавав мальовничий опис Венеції, то захоплено розповідав про шедеври італійського мистецтва, про те, в якому захваті милувався він Міланським собором або Флоренцією; тут він малював картини Апеннін, порівнюючи їх з Альпами, там — села, на зразок К'яварі, де все створено для щастя. Бідолашна панна Арманда була так зачарована, що їй ввижалося, як над краями, де він кохав, ширяє ангел, надаючи всій тій красі ніжної і полум'яної барви. Тітка впивалася цим листом від улюбленого небожа, як має впиватися такими листами добропорядна жінка, що достигла в пригашеному вогні притлумлених пристрастей, постійно приносячи всі свої пожадання в жертву на олтар домашнього життя. Ні, вона не була схожа на ангела, як герцогиня де Мофріньєз, вона скидалася : на одну з тих прямих, тоненьких і стрункихстатуеток, пожовклих від часу, що їх дивовижні скульптори минувшини колись понаставляли в нішах соборів, де від постійної вогкості проростають і тягнуться вгору виткі стебла березки, розквітаючи одного чудового дня над їхніми головами ніжними голубими дзвіночками. І саме такий дзвіночок розквітав у цю мить на очах у непорочної діви: панна Арманда палко полюбила обох закоханих, вона не осуджувала заміжню жінку за її пристрасть до Віктюрнієна, хоча за інших обставин вона, безперечно, її осудила б; навпаки, Арманда вважала б злочином, якби герцогиня не закохалася в її племінника. Тітки, матері і сестри створюють для своїх небожів, синів та братів окремі закони. Отож Арманда подумки перенеслася до Венеції, вона бачила себе серед чарівних, ніби вибудуваних руками фей, палаців, що височіють уздовж

Великого каналу. Вона пливла в одній гондолі з Віктюрнієном, і він розповідав їй, яке то щастя відчувати в своїй руці ніжну руку герцогині, відчувати, що тебе кохають, і мандрувати по сріблястих вулицях прекрасної цариці південних морів. І в цю хвилину, коли її опанувало невимовне блаженство, вона раптом помітила, як у кінці алеї з'явився Шенель. Зловісна поява! Пісок шарудів у нього під ногами, ніби сипався з фатального годинника Смерті60 або скрипів під її кістяними босими ступнями. Це страшне шарудіння й нотареве обличчя, на якому застиг безнадійний розпач, завдали старій діві жорстокого удару, як буває, коли людина зненацька повертається з царства мрій до невблаганної дійсності.

— Що сталося? — вигукнула вона, відчувши, як шпигнуло її в серце гостре передчуття лиха.

— Все пропало! — сказав Шенель.— Якщо ми не втрутимося, молодий граф зганьбить родину.

Він показав їй векселі і змалював ті муки, які пережив за останні чотири дні; його слова були прості, але рішучі й зворушливі.

— Нещасний! Він нам брехав! — вигукнула панна Арманда, чиє серце мало не розірвалося він напливу крові, що вся шугнула їй до голови.

— Це наша провина, панно,— твердим голосом сказав старий нотар, — це ми в усьому йому потурали. Йому потрібен був суворий вихователь, яким не могли бути ні ви, бо ви жінка, ні я — адже на мене він просто не зважав. На жаль, ріс він без матері!

— О фатальна доля! Чому вона така невблаганна до вельможних родин, що й так уже занепали? — простогнала панна Арманда, і її очі наповнилися слізьми.

В цю мить з'явився маркіз. Старий вельможа повертався з прогулянки, тримаючи в руках лист від сина, якого той написав йому, коли повернувся з подорожі. У ньому Віктюрнієн розповідав про свої успіхи в аристократичних колах Італії. Його приймали в найкращих домах Генуї, Туріна, Мілана, Флоренції, Венеції, Рима, Неаполя; цей люб'язний прийом він, звичайно, завдячував своєму стародавньому імені, а почасти й герцогині. Одне слово, він з'явився там у всьому блиску, як і належить д'Егріньйонові.

— Ми з тобою можемо радіти, Шенелю,— сказав маркіз старому нотареві.

Панна Арманда зробила Шенелю знак, у ньому був жах і палке благання — й обоє зрозуміли одне одного. Нехай цей бідолашний батько, цей самовідданий оборонець феодальної честі помре, зберігши свої ілюзії. Шенель нахилив голову і між великодушним нотарем і благородною жінкою було укладено договір мовчанки й вірності.

— А знаєш, Шенелю, десь на початку п'ятнадцятого століття д'Егріньйони подорожували по Італії зовсім не так. Тоді маршал Трівульцій61 служив Франції під орудою одного з д'Егріньйонів, якому підкорявся також і Баярд62,— інші часи, інші звичаї. Хоча герцогиня де Мофріньєз варта маркізи де Спінола63.

І старий вельможа, сівши на свого улюбленого коника, став розводитися на генеалогічні теми з таким фатівським виглядом, ніби він сам колись був полюбовником маркізи де Спінола, а тепер володів герцогинею де Мофріньєз.

Коли розбиті горем спільники, що сиділи на одній лаві й мучилися однією думкою, залишилися самі, вони довго обмінювалися незначущими випадковими словами, дивлячись услід щасливому батькові, який на ходу розмахував руками й, мабуть, розмовляв сам із собою.

— Що тепер буде з Віктюрнієном? — промовила нарешті панна Арманда.

— Дю Круазьє дав Келлерам розпорядження, щоб вони більше не видавали йому грошей без належних документів,— відповів Шенель.

— Мабуть, у нього є ще борги,— сказала панна Арманда,

— Боюся, що так.

— Де він візьме грошей, коли вони в нього закінчаться?

— Мені страшно навіть подумати...

— Треба вирвати Віктюрнієна з того середовища, привезти його сюди, інакше він скотиться до злиднів.

— Аби ж тільки до злиднів...— похмуро кинув Шенель.

Панна Арманда не зрозуміла — вона ще не могла зрозуміти його зловісного натяку.

— Як розлучити його з цією жінкою, з герцогинею,— можливо, вона й штовхає його до згуби? — сказала панна д'Егріньйон.

— Він піде на злочин, аби тільки залишитися з нею,— промовив Шенель, поступово підводячи співрозмовницю до думки, яка для неї була неймовірною.

— На злочин! — вигукнула панна Арманда.— Ох Шенелю, тільки вам могло спасти таке на думку,— додала вона, кинувши на нього гнівний і грізний погляд, один з тих жіночих поглядів, які, здається, можуть спопелити навіть богів.— Дворяни здатні лише на один злочин —

державну зраду, за що їм, як і королям, стинають голову на ешафоті, обтягнутому чорним сукном.

— Тепер інші часи,— сказав Шенель, похитавши головою, з якої через витівки Віктюрнієна повипадали останні волосинки.— Наш король-мученик64 помер зовсім не так, як Карл Англійський65.

Це зауваження погасило гордий гнів аристократки, і вона здригнулася, усе ще не спроможна повірити у припущення Шенеля.

— Завтра ми вирішимо, що робити,— сказала вона.— Треба все обміркувати. На випадок лиха, у нас є ще маєток.

— Атож,— підтвердив Шенель.— Адже ви з маркізом розділилися, більша частина належить вам, і ви можете віддати її в заставу, нічого йому не сказавши.

Того вечора чоловіки й дами, які грали у вітальні д'Егріньйонів у віст, реверсі, бостон, триктрак, помітили на звичайно спокійному і ясному обличчі панни Арманди якесь хвилювання.

— Бідолашна великодушна дівчинка! — сказала стара маркіза де Катеран.— Мабуть, вона досі страждає. Жінка не може передбачити заздалегідь, на що вона себе прирікає, коли жертвує всім для родини.

Наступного дня, порадившись із Шенелем, панна Арманда вирішила їхати в Париж рятувати небожа від загибелі. Хто міг вирвати його звідти, як не жінка, котра любила Віктюрнієна, мов рідна мати? Панна Арманда мала намір побачитися з герцогинею де Мофріньєз і відкрити їй істину. Але щоб виправдати цю поїздку в маркізових очах і в очах усього міста, потрібен був привід. Панна Арманда знехтувала свою сором'язливість доброчесної жінки і дала зрозуміти, що вона хвора і їй конче треба порадитися з умілими й знаменитими лікарями. Одному Богові відомо, які пішли про це пересуди. Та що означала для панни

Арманди власна честь, коли на карту було поставлено честь родини! Вона поїхала. Шенель приніс свою останню торбинку з луїдорами, і вона взяла її так само байдуже, як узяла свій білий капелюшок та ажурні рукавички.

"Благородна душа! Скільки в ній грації!" — думав Шенель, садовлячи панну д'Егріньйон у екіпаж разом з покоївкою, схожою у своїй сірій сукні на черницю.

Дю Круазьє підготував свою помсту з тим тонким розрахунком, з яким провінціали підготовляють усе. Тільки дикуни, селяни й жителі провінції здатні так глибоко обмірковувати свої вчинки з усіх боків; тому вони дуже швидко домагаються поставленої мети, коли переходять від думки до діла. Дипломати — просто діти супроти цих трьох різновидів "ссавців", у яких завжди вдосталь вільного часу, на відміну від людей, зобов'язаних водночас думати про все на світі, вказувати своїм ближнім шлях у майбутнє і спрямовувати великі діяння народів. Важко сказати, чи дю Круазьє настільки вивчив душу бідолахи Віктюрнієна, що передбачив, як легко той потрапить у розставлені тенета, чи просто скористався випадком, на який чатував кілька років? Але одна подробиця свідчить про те, що удар був підготовлений — і майстерно. Безперечно, хтось повідомляв дю Круазьє, як стоять справи у молодого д'Егріньйона, але хто? Брати Келлери? Син голови суду дю Ронсере, який навчався на факультеті права в Парижі? Точно відомо лише одне: дю Круазьє написав Віктюрнієнові листа з повідомленням, що заборонив Келлерам надалі видавати йому гроші, саме тоді, коли герцогиня де Мофріньєз уже по вуха загрузла в боргах, а граф д'Егріньйон почав терпіти справжні нестатки, хоча поки що уміло це приховував. До яких лише вивертів не вдавався бідолашний молодик, щоб створити враження, ніби він живе в розкошах! І ось надходить лист, з якого жертва дю Круазьє довідується про те, що віднині Келлери не даватимуть їй грошей без надійного забезпечення; і в тому листі між запевненнями в глибокій пошані й підписом було залишено значну прогалину. Таким чином, відрізавши нижню частину аркуша, з підписом дю Круазьє, можна було без особливих труднощів зробити з неї вексель

або чек на яку завгодно суму. Диявольське послання дю Круазьє закінчувалося на третій сторінці, воно прийшло в запечатаному конверті і зворотний бік другого аркуша залишився чистим. В ту хвилину, коли йому принесли листа, Віктюрнієн був у цілковитому розпачі. Після двох років щасливого, цілком безтурботного, розкішного і сповненого насолод життя він тепер опинився під загрозою неминучих злиднів. Грошей було дістати ніде. Подорож вичерпала все, що в нього залишилося. З великими труднощами, не без допомоги герцогині, графові пощастило вичавити деякі суми з паризьких банкірів. Тепер ці борги поставали перед ним у всій своїй нещадній суворості у вигляді векселів, невблаганних банківських рахунків та неминучих повісток із комерційного суду. Посеред останніх розваг нещасливого молодика не полишало відчуття, що ось-ось його торкнеться лезом своєї шпаги Командор. Бенкетуючи з приятелями, як колись Дон Жуан, він уже чув важкі кроки статуї, що підіймається сходами. Він тремтів, як билинка, під ураганним сироко несплачених боргів. Усі свої надії молодий граф покладав на випадок. Досі він тільки вигравав у лотереї життя, протягом п'яти років його гаманець був завжди повний. Він повторював собі, що після Шенеля з'явився дю Круазьє, а після дю Круазьє відкриється ще якась золота жила. Не раз йому щастило вигравати чималі суми за картярським столом. Гра іноді рятувала його в скрутні хвилини, утримуючи від необачних кроків. Та бувало, що в чаду нерозважливої надії, він приходив до "Клубу іноземців" і там просаджував усе, що виграв у віст у своєму клубі або в світських салонах. Протягом останніх двох місяців його життя нагадувало безсмертний фінал Моцартового "Дон Жуана"66. Цей фінал має жахати молодиків, що потрапили у такі лещата, в яких пручався Віктюрнієн. У жодному іншому творі музика не звучить з такою могутньою силою, з таким натхненням, яскраво відтворюючи душевну розгубленість і тривоги, породжені життям, відданим любострастю, малюючи моторошну картину розпачливого прагнення забути про борги, поєдинки, оману, невдачі. В цьому уривку Моцарт постає перед нами як щасливий суперник Мольєра. І ось цей грізний фінал, вогненний, бурхливий, сповнений безнадії і торжества, жахливих привидів і примарних жіночих образів, де ми чуємо, як у останній борні шаленіють

пристрасті, розпалені вином та нестямним інстинктом самозбереження, — весь цей демонічний і натхненний спектакль розігрувався тепер у душі Віктюрнієна. Бідолаха бачив себе самотнім, покинутим, без друзів, йому ввижався надмогильний камінь, на якому, наче на останній сторінці роману, було накреслене слово КІНЕЦЬ. Атож, усе для нього скінчено. Він наперед уявляв, з якою холодною зневагою, з якою зловтішною усмішкою зустрінуть приятелі звістку про його розорення. Віктюрнієн уже знав: жоден з тих, хто ризикує великими сумами за картярським столом,— а такі столи в Парижі стоять повсюди: на біржі, у вітальнях, у клубах,— не пожертвує бодай одним банковим білетом, щоб урятувати друга. В Шенеля, мабуть, уже нічого немає; він, Віктюрнієн, пустив за вітром весь його статок. Серце молодого графа шматували фурії в ті хвилини, коли він усміхався герцогині, сидячи з нею в ложі Італійської опери, під поглядами всієї зали, що заздрила щастю вродливої парочки. Щоб ви зрозуміли, в яку безодню сумнівів, розпачу та зневіри скотився нещасний Віктюрнієн, досить буде сказати, що цей юнак, який палко любив життя і навіть удався б до підлоти, аби зберегти його,— адже "ангел" робив те життя таким прекрасним! — що цей ласолюб і шалапут, негідний імені д'Егріньйонів, поглядав на свої пістолети і мав намір накласти на себе руки. Той, хто не стерпів би навіть натяку на образу, тепер осипав себе найнещаднішими докорами, які людина може робити лише сама собі.

Лист від дю Круазьє Віктюрнієн покинув розпечатаним на своїй постелі. Коли Жозефен приніс його, була дев'ята година, і молодий граф ще спав. Хоча його меблі були вже описані, вчорашній вечір він провів у Опері, а частину ночі — в таємному притулку любострастя, де герцогиня й він мали звичай зустрічатися на кілька годин після придворних свят, після найбучніших балів, після найурочистіших світських раутів. Щоб не порушувати правил пристойності, закохані влаштували своє кубельце в убогій на вигляд мансарді, заходячи в яку герцогиня де Мофріньєз мимоволі мусила нахиляти голову, прикрашену пір'ям або квітами. Але внутрішнє оздоблення цього затишного притулку, здавалося, було створене руками індійських пері. Перш ніж загинути, графові хотілося попрощатися з улюбленим гніздечком, яке він сам вимостив, бажаючи

оточити свого ангела справді небесною поезією; але віднині з чарівних яєчок, розбитих бурею, що так раптово налетіла, вже не випурхнуть білі горлички, яскраві зяблики, рожеві фламінго і тисячі фантастичних птахів, які ще літають у нас над головою і в останні години життя. Гай-гай! Не пізніше як через три дні йому доведеться рятуватися втечею, бо вже кінчався термін стягнення по векселях, які він видав лихварям. І тут у голову Віктюрнієнові вдарила дивовижна за своєю зухвалістю думка: вони втечуть удвох із герцогинею, вони оселяться в якомусь невідомому куточку Північної або Південної Америки; і втечуть вони з грішми, а кредиторам залишать неоплачені векселі. Щоб здійснити цей задум, досить було відрізати нижню частину листа, одержаного від дю Круазьє, перетворити її на чек і подати Келлерам. У Віктюрнієновій душі відбулася жорстока боротьба, під час якої він пролив чимало сліз; дворянська честь спочатку перемогла, але ця перемога була обставлена однією умовою. Віктюрнієн вирішив піддати випробуванню вірність своєї прекрасної Діани, він поставив здійснення свого задуму в залежність від того, чи погодиться вона утекти з ним.

Молодий граф поїхав до герцогині на вулицю Фобур-Сент-Оноре; Діана була в одному з тих кокетливих негліже, які коштували їй чималих турбот і грошей, зате давали їй змогу грати роль ангела вже з одинадцятої години ранку.

В той день пані де Мофріньєз була трохи замислена: її тривожили ті самі турботи, що й Віктюрнієна, але переносила вона їх мужньо. Серед розмаїтих жіночих характерів, описаних фізіологами, є один дуже небезпечний; жінкам цього типу властива надзвичайна душевна сила, разюча здатність схоплювати все одним поглядом, уміння все вирішувати швидко, безтурботність, а точніше — непохитна воля долати перешкоди, перед якими розгубився б навіть чоловік. Усі ці якості найчастіше сховані під машкарою жіночої слабкості й граціозності. Такі жінки поєднують у собі два внутрішні "я", які змагаються між собою і, на думку Бюффона67, притаманні тільки чоловікам. Інші жінки не знають цього роздвоєння: якщо вони ніжні, якщо вони матері, якщо вони вірні — то повністю й без останку; якщо вони занудні або нікчемні — то нічого

іншого в них немає; їхні нерви цілком відповідають їхньому темпераменту, а темперамент — мисленню. Але жінки, подібні до герцогині, здатні проявляти і найвищу, найблагороднішу чуйність, і найпідлішу, найегоїстичнішу нечулість. Одна з найбільших заслуг Мольєра в тому, що він чудово описав — правда, тільки з одного боку — такий тип жінки, тип, який найбільше йому вдався,— наче вирізьблений із мармуру в образі Селімени. Його Селімена — втілення аристократки, так само як Фігаро, це друге видання Панурга68, уособлює народ.

Усе це я веду до того, що герцогиня, придавлена неймовірним тягарем боргів, наказала собі присвятити лавині своїх турбот лише кілька хвилин — і за цей час прийняти остаточне рішення. (Так робив, до речі, й Наполеон, адже він умів свідомо забувати про ті або ті невеселі думки і свідомо до них повертатися). Вона була здатна ніби збоку спостерігати за своїм крахом, замість розгубитися й поховати себе під уламками. Риса дивовижна, та коли вона проявляється в жінці, то вселяє жах. За час, який минув між її пробудженням, коли вона зібралася з думками, і тією хвилиною, коли вона почала чепуритися, герцогиня встигла оцінити внутрішнім зором усі розміри небезпеки, яка їй загрожувала, а загрожувала їй справжня катастрофа. Подумки вона перебрала можливі засоби порятунку: втекти за кордон; впасти навколішки перед королем і признатися в своїх боргах; звабити якого-небудь дю Тійє або Нусінгена й заплатити борги, граючи на біржі, а гроші для гри дасть їй новий коханець, причому банкір-буржуа, безперечно, буде настільки здогадливий, що повідомлятиме її тільки про виграші, а програші оплачуватиме за свій кошт, і подібна делікатність змусить її забути про всі незручності такого зв'язку. І ці можливості, і саму катастрофу вона обміркувала холодно, спокійно, безстрашно. Як ото натураліст бере найкращий зразок сімейства лоскокрилих і, наколовши його на шпильку, кладе у вату, так і герцогиня де Мофріньєз вийняла із свого серця кохання, щоб зосередитися на потребах моменту, готова знову повернутися до своєї високої пристрасті, що покоїлася на непорочно-білій ваті, коли буде врятовано її герцогську корону. Не відчуваючи вагань, у яких Рішельє признавався лише отцю Жозефові69,

а Наполеон попервах приховував їх від усього світу, вона сказала собі: "Або так, або так".

Коли увійшов Віктюрнієн, герцогиня сиділа біля каміна й віддавала розпорядження щодо свого туалету: вона збиралася їхати в Булонський ліс — якщо, звичайно, дозволить погода.

Незважаючи на свої блискучі, хоч і недорозвинені здібності, граф почував себе так, як мала б тепер почувати себе ця жінка: серце в нього калатало, він весь змокрів під своїм чепурунським обладунком. Він усе ще не смів доторкнутися до підвалин, на яких спочивали їхні взаємини, боячись, що тоді обвалиться вся споруда. Йому так страшно було втратити певність у тому, що його кохають! Найвідважніші чоловіки воліють обманювати себе в тих випадках, коли знання правди загрожує їм приниженням та ганьбою, хай навіть лише у власних очах.

— Що з вами? — були перші слова Діани де Мофріньєз, коли вона побачила, що її любий Віктюрнієн на себе не схожий.

І тут молодий граф, не витримавши мук непевності, зронив фразу, яка містила в собі признання.

— Річ у тім, моя люба Діано, що я потрапив у безвихідь. Потопельник, який уже захлинається й іде на дно, і той щасливіший за мене.

— Та ви ще зовсім дитина! — сказала вона. — Ну яке там у вас горе? Кажіть!

— Я по вуха в боргах і не бачу ніякого просвітку.

— Оце й усе? — сказала вона всміхаючись.— Справи з грішми завжди залагоджуються, так чи інак. Непоправні лише сердечні катастрофи.

Відчувши полегкість, що герцогиня відразу збагнула його становище, Віктюрнієн розгорнув перед нею барвистий гобелен свого життя за останні два з половиною роки; правда, розгорнув він його зі споду, але зробив це талановито і з почуттям гумору. Свою розповідь він оздобив поетичними прикрасами, до яких люди вдаються в критичні хвилини, і зумів надати їй відтінку витонченої зневаги до життя. Це було аристократично. Герцогиня слухала, як лише вона вміла слухати. Одну ногу вона поставила на ослінчик і сперлась ліктем на коліно. Її тендітні пальчики охоплювали гарненьке підборіддя. Вона, не відриваючись, дивилася графові у вічі і безліч почуттів спалахували за голубінню її зіниць, ніби блискавки поміж хмар. Чоло в герцогині було спокійне, рот не всміхався — вона вся перетворилася на слух, на увагу, і уста її безгучно ворушилися, ніби вона повторювала кожне слово коханого. А коли вас так слухають, ви не сумніваєтеся, що серце слухачки променіє божественною любов'ю. І коли граф запропонував цій жінці, чия душа нерозривно злилася з його душею, тікати разом, він не зміг не вигукнути: "Ви ангел!" — бо прекрасна Діана відповіла йому, ще й рота не розтуливши.

— Гаразд, гаразд,— сказала герцогиня, котра, зображуючи любовний екстаз, насправді заглибилася в якісь розрахунки, що їх вона не збиралася розголошувати.— Але ж ідеться не про мене, мій друже... ("Ангел", звісно, турбувався насамперед не про себе). Ідеться про вас. Звичайно, я згодна, ми втечемо звідси і що раніше, то краще. Влаштуйте все — я поїду з вами. Це просто чудово — покинути Париж і вищий світ. Я готуватимуся до від'їзду непомітно, щоб ніхто нічого не запідозрив.

Слова "я поїду з вами" були промовлені так, як промовила б їх у ті часи на сцені мадмуазель Марс70, змусивши затремтіти дві тисячі глядачів. Коли герцогиня де Мофріньєз таким урочистим тоном пропонує велику жертву любові, вона уже сплатила всі борги. Чи можливо після цього розмовляти з нею про нікчемні подробиці? Віктюрнієнові тим легше було приховати, якими засобами збирався він здійснити свій намір, бо Діана обачно ні про що його не розпитувала; вона, як висловився де Марсе, залишалася гостею на прикрашеному

трояндами бенкеті, який кожен чоловік мав улаштовувати на її честь. Віктюрнієн пішов тільки тоді, коли домігся, щоб вона підкріпила свою обіцянку пестощами. Йому було легше зважитися на вчинок, який, звичайно, витлумачать погано, почерпнувши мужність у своєму щасті; до того ж він плекав надію,— і це додало йому відваги,— що тітка чи батько так чи інакше замнуть його "оборудку" або Шенель кінець кінцем знайде вихід. Зрештою, ця оборудка була для нього єдиною можливістю позичити грошей під родові маєтки. Маючи триста тисяч франків, вони з герцогинею щасливо заживуть у якому-небудь венеціанському палаці, де ніхто їх не знайде і де вони забудуть про весь світ! Подумки вони уже втішалися цим щасливим романтичним життям удвох!

Наступного ранку Віктюрнієн виготовив фальшивий — але зі справжнім підписом дю Круазьє — чек на триста тисяч франків і відніс його Келлерам. Келлери заплатили, бо в них були гроші на рахунку дю Круазьє. Але водночас вони попросили його в листі, щоб надалі він не давав грошових розпоряджень, не попередивши банк заздалегідь. Здивований дю Круазьє зажадав свій рахунок, який і було надіслано. Цей рахунок пояснив йому все: настав час омріяної помсти.

Узявши в Келлерів "свої" гроші, Віктюрнієн приніс їх до герцогині; вона сховала їх до шухляди й побажала сказати світському товариству останнє "прощай", побувавши в Опері. Віктюрнієн був замислений, неуважний, стурбований; до нього почало доходити, що він накоїв. Він подумав, що вечір, проведений у ложі герцогині, може обійтися йому надто дорого, що було б куди краще, надійно заховавши триста тисяч франків, сісти в поштову карету, з'явитися до Шенеля й розповісти йому про все. Але виходячи з театру, герцогиня кинула на Віктюрнієна ніжний погляд, що променився бажанням востаннє побувати в їхньому гніздечку, яке вона так любила. Граф був надто молодий, він поступився і втратив ще й ніч. Наступного дня він приїхав на третю годину в дім Мофріньєзів, щоб одержати від герцогині останні розпорядження й серед ночі виїхати з нею.

— А навіщо нам виїжджати? — сказала вона.— Я багато думала про ваш план. Віконтеса де Босеан і герцогиня де Ланже свого часу втекли з Парижа. Тому моя втеча видасться надто банальною. Ми сміливо зустрінемо грозу. Це буде прекрасно! І я певна, ми переможемо.

У Віктюрнієна потемніло в очах, йому здалося, що на всьому його тілі повідкривалися рани, і він стікає кров'ю.

— Що з вами? — вигукнула прекрасна Діана, помітивши в ньому вагання, якого жінки не прощають.

Розважливий чоловік на всі жіночі примхи повинен відповідати згодою, а потім непомітно підказувати жінці мотиви для протилежного рішення, вдаючи, ніби це її право — без кінця міняти свій вибір, свої погляди й почуття. Але Віктюрнієна вперше опанував шалений гнів, як то буває з людьми слабкими і схильними до поетичного світосприйняття, гнів, схожий на раптову грозу — з дощем, з блискавками, але без грому. Отже, граф повівся нешляхетно зі своїм любим ангелом, якому він вірив і заради якого поставив на карту більше, аніж життя,— честь свого роду.

— Так от до чого ми дійшли після майже двох років ніжного кохання! — вигукнула вона.— Ви зробили мені боляче, дуже боляче. Ідіть звідси геть! Я більше не хочу вас бачити. Я думала ви мене кохаєте, а ви до мене байдужі...

— Я до вас байдужий? — перепитав він, приголомшений цим звинуваченням.

— Ви, пане, ви!

— Як ви можете таке казати! — вигукнув він.— Та ви знаєте, що я задля вас учинив?

— А що ви такого вчинили заради мене, пане? І хіба не ваш обов'язок — зробити все для жінки, яка стільки зробила для вас?

— Ви навіть негідні знати про це! — вигукнув Віктюрнієн, нестямившись від люті.

— Он як!

Після цього промовистого "он як" Діана опустила голову, підперла її рукою і довго так сиділа — холодна, нерухома, невблаганна, як і належить сидіти ангелам, далеким від примітивних людських почуттів. Коли Віктюрнієн побачив, у якій грізній позі завмерла його кохана, він забув і про небезпеку. Хіба щойно він не скривдив найнебесніше створіння у світі? Він хотів дістати прощення, і він упав до ніг Діани де Мофріньєз, осипав їх поцілунками, благав, плакав. Бідолаха простояв навколішках біля ніг герцогині години зо дві, він мало не схибнувся з розпачу, та даремні були його зусилля — Діанине обличчя залишалося таким же холодним, і тільки час від часу по ньому котилися сльози, які вона відразу втирала, щоб не дати негідному коханцеві зібрати їх. Герцогиня розігрувала ту скорботу, яка надає жінкам величі й святості. За першими двома годинами минули ще дві. Графові нарешті пощастило заволодіти рукою Діани, але рука була крижана й нечула. Ця прекрасна рука, що дарувала йому такі скарби ніжності, тепер скидалася на гнучку гілку дерева. Вона нічого не виражала. Йому не було її подано, він її сам схопив. Віктюрнієн більше не жив, не мислив. Він не помітив би й сонця в небі. Що робити? Як повестися? Яке рішення прийняти? В таких випадках чоловік здатен зберегти холоднокровність, тільки якщо він володіє витримкою того каторжника, котрий, украв вночі золоті медалі71 з Королівської бібліотеки, прийшов уранці до свого чесного брата просити, щоб він йому їх переплавив; коли брат спитав: "А що треба робити?", каторжник відповів: "Звари мені з них каву!" Але Віктюрнієн мовби заціпенів, темрява огорнула його розум, і в непроглядному мороці, немов Рафаелеві образи, намальовані на чорному тлі, пропливали перед ним картини любострасних утіх, з якими він тепер мав навіки розпрощатися. А герцогиня сиділа все з тим же

невблаганним і зневажливим виразом обличчя, гралася кінчиком шарфа і кидала на Віктюрнієна гнівні погляди; вона кокетувала своїми світськими спогадами, називала коханцеві його суперників, так наче в гніві вирішила замінити кимось із них цього невдячного, що здатний за одну мить зректися кохання, яке тривало майже два роки.

— Ніколи б Фелікс де Ванденес,— казала вона,— такий добрий і милий, так палко закоханий у свою пані де Морсоф, не дозволив би собі подібної сцени: адже він знає, що таке справжня любов! А де Марсе, грізний де Марсе, якого усі вважають нещадним і жорстоким,— та він лише з чоловіками брутальний, а скільки ніжності приберігає він для жінок! Так, Монріво, згубив герцогиню де Ланже, як Отелло — Дездемону, але в нападі люті, що свідчив про безумне кохання; це принаймні не так банально, як звичайна сварка. Загинути, як загинула пані де Ланже, навіть приємно! Це тільки низеньким блондинам, хирлявим і кволим, подобається мучити жінок! Вони здатні панувати лише над слабкими істотами, вони й кохають тільки для того, щоб хоч у цьому відчути себе чоловіками. Тиранія в коханні — для них єдина нагода довести свою силу. Я сама не розумію, як могла підкоритися блондинові! А я ж знала де Марсе, Монріво, Ванденеса — красенів брюнетів, у чиїх очах променіє сонце!

То був справжній град ядучих дотепів, вони зі свистом пролітали і впинались у Віктюрнієна, наче кулі. Кожне слово Діани разило кількома затруєними стрілами водночас: вона підколювала, шпигала, вона завдавала графові стільки ран, скільки можуть завдати своїй жертві принаймні з десятеро дикунів, коли хочуть добре помучити ворога, спершу прив'язавши його до стовпа.

— Та ви схибнулися з розуму! — вигукнув нарешті Віктюрнієн, у якого луснув терпець.

Він прожогом вискочив з дому — Бог знає, в якому стані! — і стрибнув у екіпаж. Він правував конем так, ніби ніколи не тримав у руках віжки — зачіпав карети, наїхав на тумбу на площі Людовіка XV і

сам не усвідомлював, куди їде. Відчувши, що ним не керують, кінь звернув на набережну д'Орсе і помчав до своєї стайні. На розі Університетської вулиці кабріолет зупинив Жозефен.

— Пане, не вертайтеся додому,— сказав переляканий старий слуга. — Там прийшли вас заарештувати...

Віктюрнієн подумав, що причина наказу про арешт — підроблений чек, який насправді ще не міг потрапити до королівського прокурора, а не векселі, яких він досі не оплатив і які вже протягом кількох днів переходили з рук у руки в лабіринтах системи правосуддя і тепер за ухвалою комерційного суду виступили на сцену в супроводі шпигів, свідків, мирових суддів, поліційних комісарів, жандармів та інших представників громадського порядку. Як і більшість злочинців, Віктюрнієн тепер думав тільки про свій злочин.

— Я пропав! — вигукнув він.

— Та ні ж, пане граф, тільки проїдьте далі, на вулицю Гренель. Там у готелі "Добрий Лафонтен" вас чекає панна Арманда, вони приїхали в Париж; коні стоять запряжені, й панна відразу вас вивезуть звідси.

Геть розгубившись, Віктюрнієн ухопився за цю можливість порятунку — так, потопаючи, людина хапається за соломинку. Він помчав до готелю, знайшов там тітку й кинувся їй на шию. Вона плакала, як розкаяна Магдалина, ніби сама була співучасницею гріхів, які вчинив племінник. Обоє сіли в карету і незабаром уже були за Паризькою заставою, на дорозі, яка вела до Бреста. Глибоко пригнічений, Віктюрнієн сидів мовчки. А коли тітка й небіж нарешті заговорили, між ними й далі тривало фатальне непорозуміння, через яке Віктюрнієн, забувши про все, кинувся в обійми панни Арманди: він думав про сфальшований чек, вона — про його борги та несплачені рахунки.

— Отже, ви все знаєте, тітонько,— сказав він їй.

— Знаю, бідолашний хлопче, але я тут — і ми тобі допоможемо. Зараз я не стану сварити тебе, підбадьорся.

— Мені треба буде сховатися.

— Можливо... А й справді, це чудова думка.

— Добре було б, якби я увійшов до Шенеля, ніким не помічений. Треба так розрахувати час, щоб ми приїхали вночі.

— Авжеж, так буде краще, тоді ми зможемо приховати всю цю історію від твого батька. Бідолашний хлопчик, як він страждає! — сказала вона, голублячи свого негідного племінника.

— О, тепер я розумію, що таке безчестя. Воно остудило навіть пал мого кохання.

— Сердешний! Стільки щастя і стільки страждань!

Панна Арманда пригортала розпалену голову племінника до своїх грудей, цілувала його в чоло, зрошене, незважаючи на холод, дрібними краплями поту,— так колись святі жінки цілували чоло Христа, загортаючи його тіло в саван.

Блудного сина було доставлено вночі, як він того й хотів, у мирний дім Шенеля на Кошарній вулиці; але випадок захотів, щоб він, з'явившись туди, як то кажуть, потрапив прямо вовкові в пащу. Шенель щойно закінчив переговори про продаж своєї контори старшому клеркові пана Лепрессуара, якого вважали нотарем лібералів, на відміну від Шенеля, що обслуговував переважно аристократів. Молодий клерк належав до заможної родини, яка могла внести Шенелю солідний завдаток у сто тисяч франків.

"Маючи на руках сто тисяч франків,— казав собі в цю мить старий нотар, потираючи руки,— можна погасити чимало боргів. Хлопець, напевне, попався в зуби лихварям. Ми його тут сховаємо, а я поїду в Париж і приборкаю тих собак".

Шенель, порядний, доброчесний, достойний Шенель називав собаками людей, що постачали грішми його улюблену дитину, графа Віктюрнієна!

Майбутній власник нотаріальної контори саме виходив з Кошарної вулиці, коли туди в'їхала карета панни Арманди. Цілком зрозуміло, що поява карети біля дверей старого нотаря у провінційному місті та ще о такій пізній годині не могла не пробудити цікавості в молодого клерка; отож він сховався в ніші якихось дверей і звідти побачив панну Арманду.

"Панна Арманда д'Егріньйон тут? Посеред ночі? Що ж відбувається в д'Егріньйонів?" — подумав він.

Шенель зустрів панну д'Егріньйон із досить таємничим виглядом, прикривши долонею ліхтар, який тримав у руці. Побачивши Віктюрнієна, старий із перших слів, які прошепотіла йому на вухо панна Арманда, зрозумів усе. Він уважно оглянув вулицю — вона була тиха й безлюдна, — а тоді подав знак графові; той вискочив з карети й шмигнув у двір, але на свою погибель. Віктюрнієнова схованка тепер була відома наступникові Шенеля.

— Ох пане граф! — вигукнув недавній нотар, коли Віктюрнієн опинився в кімнаті, двері якої виходили в Шенелів кабінет і куди, отже, можна було пройти, тільки переступивши через труп старого.

— Атож, добродію,— відповів молодик, правильно зрозумівши вигук свого найвідданішого друга,— я вас не послухав і скотився на дно прірви, де мені, либонь, і кінець.

— Ні, ні,— сказав добряк, переможно поглянувши на панну Арманду й на графа.— Я продав свою контору. Я досить попрацював і вже давно мріяв про відпочинок. Завтра опівдні в мене будуть сто тисяч франків, а з такими грішми можна багато чого залагодити. Панно, ви, мабуть, стомилися,— сказав він, обертаючись до Арманди.— Сідайте в карету, їдьте додому й лягайте спати. Справи відкладемо на завтра.

— А він у безпеці? — спитала стара панна, показуючи на Віктюрнієна.

— Авжеж,— відповів старий.

Тітка обняла небожа, зронивши йому на чоло кілька сльозинок, і поїхала.

— Добрий Шенелю, що означають ваші сто тисяч франків у моєму становищі? — сказав граф своєму старому другові, коли вони залишилися вдвох.— Ви, мабуть, не уявляєте собі, наскільки глибока та прірва, в яку я скотився.

І Віктюрнієн розповів про все. Шенель був приголомшений, знищений. Якби не його безмежна відданість, він би не витримав цього удару. Сльози струменіли з його очей, що, здавалося, давно втратили здатність плакати. На кілька хвилин він ніби здитинів, ніби збожеволів — так ото втрачає розум людина, коли бачить, як горить її дім, як полум'я за шибками охоплює колиску її дитини, коли чує, як потріскує у вогні волосся малюка. Він поривчасто випростався, як сказав би Аміо72, він, здавалося, виріс, він підніс угору старечі руки і замахав ними в розпачі й безумному горі.

— Дай Боже, юначе, щоб ваш батько зійшов у могилу, нічого не знаючи! Досить, що ви стали фальшівником, не будьте ж і батьковбивцею! Ви хочете втекти? А що це дасть, адже вам винесуть вирок заочно. Бідолашний хлопче, ну чому не підробили ви мій підпис?

Адже я заплатив би, я не передав би фальшивий чек королівському прокуророві! А тепер я безпорадний. Ви мене живцем закопали в могилу. Дю Круазьє! Як нам тепер викручуватися? Що робити? Якби ви вбили когось, це ще іноді прощають, але підробка документа! Сфальшований чек! А час, час минає, летить,— сказав він, показуючи розпачливим жестом на свої старовинні дзиґарі.— Тепер нам потрібен фальшивий паспорт: один злочин за собою другий веде. Але насамперед...— провадив він після паузи,— насамперед треба рятувати честь д'Егріньйонів.

— Проте гроші я не розтратив, вони зберігаються в герцогині де Мофріньєз! — вигукнув Віктюрнієн.

— Справді? — відказав Шенель. — Тоді ще є надія, хоч і дуже слабка. Чи пощастить нам пом'якшити дю Круазьє, купити його? Ми віддамо йому, якщо він захоче, всі родові маєтки д'Егріньйонів. Я піду до нього, розбуджу його, запропоную все, чого він жадає. Я скажу, що то я підробив чек, а не ви. Мене засудять до каторжної праці, але я надто старий і мене мають право тільки посадити до в'язниці.

— Але ж чек виписано моєю рукою,— сказав Віктюрнієн, анітрохи не здивований цією абсурдною відданістю.

— Який йолоп! Пробачте, пане граф. Треба було примусити Жозефена виписати чек! — вигукнув старий, нетямлячись від люті.— Він славний чоловік і все взяв би на себе. А тепер кінець, світ обвалюється на нас,— вів далі старий і знеможено опустився на стілець.— Дю Круазьє жорстокий, мов тигр, не станемо поки що роздрочувати його. Котра година? Де зараз підроблений чек? Якщо він у Парижі, в Келлерів, його можна було б у них викупити, вони погодилися б. О, це таке діло, що один необережний крок приведе нас до загибелі. В усякому разі, потрібні гроші. Добре хоч ніхто не знає, що ви тут, заховайтеся навіть у льох, якщо буде треба. А я поїду в Париж, негайно поїду, я вже чую, як підходить поштова карета з Бреста.

В одну мить старий мовби помолодшав, і до нього повернулася сила, спритність, завзяття. Він швидко зібрав необхідні в дорогу речі, взяв гроші; потім відніс до сусідньої кімнатки хлібину фунтів на шість і замкнув там свого названого сина.

— Сидіть мовчки,— сказав Віктюрнієнові Шенель,— залишайтеся тут до мого повернення. Увечері не запалюйте вогню, бо інакше вас чекає каторга. Ви мене зрозуміли, пане граф? Атож, вас зашлють на каторгу, коли в такому місті, як наше, хто-небудь довідається, що ви тут.

Шенель звелів домоправительці відсилати геть усіх, хто прийде — він, мовляв, захворів, нікого не приймає, усі справи відкладаються на три дні. Потім пішов до поштмейстера, розповів йому вигадану романтичну історію — бо в Шенеля був дар справжнього романіста — й домігся обіцянки, що коли в кареті буде вільне місце, його візьмуть без подорожньої, а його раптовий від'їзд збережуть у таємниці. На щастя, пасажирів у кареті не було.

Приїхавши до Парижа наступної ночі, нотар уже на дев'яту ранку прийшов до контори братів Келлер, де довідався, що фатальний чек три дні тому відіслано дю Круазьє. Розпитуючи про все це, Шенель не сказав нічого такого, що могло б скомпрометувати молодого графа. Перш ніж піти, він запитав у банкірів, чи не можна, сплативши борг, забрати документ назад. Франсуа Келлер відповів, що власник документа — дю Круазьє, і він може вчинити, як йому заманеться; чи залишити чек у себе, чи повернути. По такій відповіді старого нотаря охопив розпач. Та він опанував себе й пішов до герцогині. Але в таку ранню годину пані де Мофріньєз нікого не приймала. Та Шенель не міг чекати, йому була дорога кожна хвилина; він сів у передпокої, написав кілька рядків і, то благаючи, то умовляючи, вдаючись то до підкупу, то до погроз, усе-таки примусив нахабних і неприступних слуг герцогині де Мофріньєз передати їй записку. Хоча герцогиня ще лежала в постелі, вона, на превеликий подив усієї челяді, звеліла провести до себе в спальню дивного старигана в коротеньких чорних штанях, у сукняних панчохах і черевиках із пряжками.

— Що там сталося, добродію? — спитала вона, підводячись у постелі в своєму чарівному негліже.— Чого від мене хоче цей невдячний?

— А сталося те, герцогине, що у вас наші сто тисяч екю! — вигукнув Шенель.

— Справді,— відповіла вона.— Але що означає...

— Цю суму граф одержав за допомогою підробленого чека, і тепер його можуть заслати на каторгу, а пішов він на злочин з кохання до вас, — швидко сказав Шенель.— Як же ви про все не здогадалися, адже ви така розумна жінка! Замість сварити молодика, вам слід було б розпитати його і вчасно зупинити, врятувати від лиха. А тепер дай-то Боже, щоб мені пощастило відвернути біду! Нам знадобиться весь ваш вплив при дворі.

З перших же слів, які пояснили їй, у чому справа, герцогині стало соромно, що вона так суворо повелася із своїм палким коханцем; вона також злякалася, щоб її, бува, не звинуватили в співучасті. Бажаючи відразу показати, що вона й не доторкнулася до цих грошей, герцогиня забула про всяку пристойність — правда, вона не вважала нотаря за чоловіка. Рвучко скинувши з себе пухову ковдру, вона метнулася до шухляди, промайнувши повз нотаря, наче ангел на віньєтках до Ламартінових73 віршів, і, віддавши йому сто тисяч екю, мовби засоромилась і знову ковзнула в постіль.

— Ви просто ангел, пані,— сказав Шенель. (Мабуть, доля захотіла, щоб ця жінка всім видавалася ангелом).— Але це ще не все,— провадив нотар.— Я розраховую на вашу допомогу в справі порятунку графа.

— Порятунку графа? Я його врятую або сама загину! Як же треба кохати, щоб зважитися на злочин! Заради якої жінки йшли на такий ризик? Бідолашний хлопець! Поспішайте додому, не гайте часу, любий добродію Шенель. Розраховуйте на мене, як на самого себе.

— Ох пані герцогине, ох пані герцогине!

Більш нічого, крім цих слів, старий нотар виговорити не міг — так він розчулився. Сльози закапали в нього з очей, йому захотілося танцювати, та, боячись збожеволіти, він швидко опанував себе.

— Якщо ми діятимемо вдвох, ми його врятуємо! — сказав Шенель, виходячи.

Нотар поїхав до Жозефена, який відкрив йому секретер і стіл, де зберігалися папери молодого графа, і, на щастя, там знайшлося кілька листів від дю Круазьє та Келлерів, які могли згодитися. Потім Шенель сів у диліжанс, уже готовий відійти. Він заплатив машталірам, і важкий ридван помчав зі швидкістю поштової карети, тим більше, що двоє пасажирів, які з ним їхали, теж дуже квапилися, і всі троє погодилися пообідати, не виходячи з диліжанса. Дорога немов летіла їм назустріч. Не минуло й трьох діб, відколи нотар виїхав до Парижа, як він уже повернувся до себе на Кошарну вулицю. Була тільки одинадцята година вечора, але першою думкою Шенеля, коли він звернув у свою вулицю, було: "Надто пізно!" Біля воріт стояли жандарми, а коли нотар підійшов ближче, то побачив, що через двір ведуть молодого графа — його вже заарештували. Звичайно, якби йому було це під силу, старий повбивав би всіх представників правосуддя та солдатів, але він зміг лише кинутися Вік-тюрнієнові на шию.

— Якщо мені не вдасться затерти справу, вам доведеться накласти на себе руки, перш ніж оголосять обвинувальний вирок,— прошепотів він йому на вухо.

Віктюрнієн був такий приголомшений, що тільки подивився на нотаря, не зрозумівши його.

— Накласти на себе руки? — тупо повторив він.

— Авжеж. Якщо у вас не стане духу, мій хлопчику, розраховуйте на мене,— сказав Шенель, потиснувши йому руку.

Хоч як йому було гірко бачити це, він залишився стояти посеред двору на тремтячих ногах, дивлячись, як його улюблене дитя, графа д'Егріньйона, спадкоємця славного роду, ведуть жандарми в супроводі начальника міської поліції, мирового судді та судового пристава. Рішучість і самовладання повернулися до старого лише тоді, коли вся ця група зникла з очей, коли не стало чути їхніх кроків і на вулиці знову залягла тиша.

— Пане, ви схопите нежить,— сказала йому Брігітта.

— Іди ти к бісу! — роздратовано гарикнув на неї хазяїн.

У Брігітти випала з рук свічка — за всі двадцять дев'ять років служби в Шенеля вона не чула від нього нічого подібного. Та нотар уже забув про Брігітту, він не слухав її обурених вигуків, а вибіг з двору і щодуху помчав на вулицю Валь-Нобль.

"Певно, збожеволів! — подумала стара служниця.— Та й є від чого. Але куди ж він побіг? Наздогнати його я не зможу. Що з ним буде? Гляди, ще втопиться!"

Брігітта розбудила старшого клерка і послала його до річки — вона набула лихої слави після того, як у ній знайшли смерть один молодик, що подавав великі надії, і зваблена дівчина. А Шенель поспішав до дю Круазьє. Там була його остання надія. За підробку документів закон переслідує лише у випадку заяви від потерпілої особи. Якби дю Круазьє погодився, його заяву можна було б пояснити непорозумінням. Шенель усе ще сподівався купити цю людину.

Того вечора в подружжя дю Круазьє зібралося набагато більше гостей, ніж звичайно. Хоча голова суду дю Ронсере, перший заступник

королівського прокурора Соваже і колишній управитель іпотек дю Кудре, знятий з посади за те, що проголосував не за ту людину, вирішили держати справу в таємниці, дружини дю Ронсере та дю Кудре встигли розбовкати про неї двом або трьом своїм близьким подругам. Таким чином новина швидко поширилася в тому напівбуржуазному, напівдворянському товаристві, яке збиралося в дю Круазьє. Кожен розумів серйозність цієї справи і не зважувався заговорити про неї відверто. Та й прихильність пані дю Круазьє до вищої аристократії була надто добре відома, і тому гості зважувалися тільки пошепки перекинутися кількома словами, розпитуючи одне в одного про подробиці лиха, яке впало на голову д'Егріньйонів. Найзацікавленіші особи чекали тієї хвилини, коли пані дю Круазьє піде до себе в спальню, де вона щовечора відбувала свої релігійні обов'язки, не бажаючи виконувати їх при чоловікові. Отож, коли господиня дому вийшла з вітальні, прибічники дю Круазьє, які знали про таємні задуми цього багатого промисловця, перезирнулися, але, помітивши у вітальні кількох людей, чиї погляди або інтереси вселяли їм недовіру, мовчки грали далі в карти. Десь о пів на дванадцяту в домі залишилися тільки найближчі прибічники дю Круазьє. Соваже, судовий слідчий Камюзо з дружиною, подружжя дю Ронсере, їхній син Фаб'єн, подружжя дю Кудре, Жозеф Блонде, старший син судді,— усього десятеро людей.

Розповідають, що Талейран74, граючи однієї фатальної ночі в карти у герцогині де Люїнь75, о третій ранку несподівано урвав гру, поклав на стіл свого годинника і спитав у партнерів, чи принц Конде76 має інших дітей, крім герцога Енгієнського77. "Навіщо ви запитуєте про те, що вам добре відомо?" — здивувалася пані де Люїнь.

"Бо якщо в принца немає більше дітей, рід Конде припинив існування". Запала хвилинна мовчанка, потім гра поновилася.

Того вечора голова суду дю Ронсере повівся достоту, як Талейран, — чи тому, що він знав про цей епізод із сучасної історії, чи тому, що в політичному житті люди дрібні підсвідомо наслідують великих. Він подивився на свого годинника і сказав, урвавши гру в бостон.

— Тільки що заарештували графа д'Егріньйона, і цей гордий рід навіки зганьблено.

— То ви таки схопили молодця? — весело вигукнув дю Кудре.

Всі присутні, за винятком голови суду, помічника прокурора і дю Круазьє, висловили крайній подив.

— Його щойно взяли в домі Шенеля, де він переховувався,— сказав помічник прокурора Соваже, всім виглядом показуючи, що за своїми здібностями він міг би стати міністром поліції, але його недооцінюють.

Соваже, ще молодий чоловік років двадцяти п'яти, худий і довготелесий, мав довгасте обличчя оливкового кольору, чорне кучеряве волосся, запалі очі, знизу облямовані синцями, а згори — зморшкуватими темно-бурими повіками. У нього був гачкуватий, мов у яструба, ніс і стиснуті губи, його щоки від напружених занять та амбітних переживань позападали. Він належав до тих нікчемних людців, які готові на все, щоб висунутися нагору, але при цьому намагаються не переходити межі дозволеного і зберігати видимість законності. Він любив напустити на себе поважний вигляд, але під ним ховалася вдача підлабузника й боягуза. Таємницю схованки молодого графа він вивідав від Шенелевого наступника, але приписував це відкриття своїй проникливості. Це, мабуть, було великою несподіванкою для слідчого Камюзо, проте на підставі письмової прокурорської вимоги він мусив дати наказ про арешт, який і виконали з подиву гідною швидкістю. Камюзо, низенький блондин років тридцяти, мав брезкле тіло й уже встиг погладшати; шкіра в нього була землистого кольору, як майже в усіх чиновників, що рідко виходять із своїх кабінетів або судових зал. Його світло-жовті очиці дивилися на світ з недовірою, яку часто сприймають за хитрість.

Пані Камюзо подивилася на чоловіка таким поглядом, ніби промовила: "А я що казала?"

— Отже, буде суд? — спитав слідчий.

— А ви сумнівалися? — сказав дю Кудре.— Адже граф попався на гарячому — йому кінець.

— Вирок залежатиме від присяжних,— сказав Камюзо,— а для цього процесу префект зуміє підібрати їх таким чином, що, враховуючи право прокуратури та захисту на відхилення небажаних людей, залишаться тільки ті, хто буде схильний виправдати підсудного. На мою думку, вам слід піти на замирення,— сказав він, звертаючись до дю Круазьє.

— На замирення? — перепитав голова суду.— Але справу вже порушено.

— Виправдають графа д'Егріньйона чи засудять, усе одно він буде зганьблений,— сказав помічник прокурора.

— Я — цивільний позивач,— заявив дю Круазьє.— З мого боку виступить Дюпен-старший. Подивимось, як д'Егріньйони вирвуться з його пазурів.

— Вони зуміють захиститися і знайдуть доброго адвоката в Парижі. Вашим супротивником може виявитися Бер'є,— сказала пані Камюзо.— От і наскочить коса на камінь.

Дю Круазьє, Соваже і голова суду дю Ронсере подивились на слідчого — і в усіх трьох промайнула одна й та сама думка. Тон і рішучість, з якими молода жінка кинула це прислів'я в обличчя восьми змовників, котрі заповзялися згубити родину д'Егріньйонів, неабияк стривожили їх, хоча кожен приховав тривогу, як уміють приховувати свої почуття тільки провінціали, поєднані між собою такими тісними взаєминами, що їм доводиться хитрувати, мовби ченцям, які живуть у одному монастирі. Мініатюрна пані Камюзо помітила, як змінилися їхні обличчя, коли вони відчули, що слідчий може виступити проти задуму

дю Круазьє. Зрозумівши, що чоловік висловив свою потаємну думку, вона вирішила з'ясувати, наскільки глибока ненависть цих людей, і спробувати розгадати, яким чином дю Круазьє домігся підтримки першого помічника прокурора і чому той діяв з такою поквапливістю і всупереч бажанню влади.

— В усякому разі,— сказала вона,— якщо з Парижа приїдуть знамениті адвокати, процес може бути надзвичайно цікавим. Але справу, думаю, все ж таки встигнуть затерти ще на етапі попереднього розгляду, поки вона не перейшла в кримінальний суд. Безперечно, уряд докладе всіх таємних зусиль, щоб урятувати молодика, який належить до найвищої знаті і має таку коханку, як герцогиня де Мофріньєз. Тому навряд чи ми станемо свідками бучного скандалу.

— Одначе, пані, ви зайшли надто далеко у своїх висновках! — суворо мовив голова суду.— Невже ви гадаєте, що суд, який попередньо розглядатиме цю справу й ухвалюватиме вирок, керуватиметься якимись іншими міркуваннями, крім міркувань справедливості?

— Розвиток подій свідчить про протилежне,— сказала вона з лукавим натяком, дивлячись на помічника прокурора та голову суду, які відповіли їй холодним поглядом.

— Поясніть, що ви маєте на увазі, пані? — сказав помічник прокурора.— З ваших слів виходить, що ми не виконали свого обов'язку?

— Не надавайте ваги словам моєї дружини,— кинув Камюзо.

— Але хіба ваші слова, пане голово суду, не визначили наперед результату судового розслідування справи? — вела вона далі.— А розслідування ще й не починалося і ніякого вироку ухвалено не було.

— Ми зараз не в суді,— ущипливо зауважив помічник прокурора,— і до того ж ми все це знаємо й без вашого нагадування.

— Але королівський прокурор поки що нічого не знає,— відповіла вона, насмішкувато глянувши на нього.— Думаю, не сьогодні-завтра він повернеться сюди з палати депутатів. Ну й мороку ж ви йому підкинули! Я певна, він захоче виступити на суді сам.

Помічник прокурора насупив свої густі брови, і спільники прочитали на його чолі запізнілі сумніви. Потім запала глибока тиша, і тільки чулося шелестіння карт. Подружжя Камюзо, відчувши до себе таку холодність, поспішило піти, вирішивши не заважати змовникам.

— Камюзо, треба було тобі змовчати,— сказала дружина вже на вулиці,— Навіщо ти дав цим людям підстави думати, що ти не співчуваєш їхнім планам? Дивись, вони ще утнуть тобі лихий жарт.

— А що вони можуть? Я тут єдиний слідчий.

— Але хто їм перешкодить нишком звести на тебе наклеп і домогтися, щоб тебе зняли з посади?

В цю мить вони зіткнулися з Шенелем. Старий нотар упізнав слідчого. Великий діловий досвід підказав йому, що доля родини д'Егріньйонів перебуває в руках цього молодика.

— О пане, ви мені дуже потрібні. Я хочу сказати вам кілька слів. Пробачте мені,— сказав він пані Камюзо, відводячи її чоловіка вбік.

Як людина, добре обізнана з правилами конспірації, пані Камюзо залишилася стояти на варті, пильнуючи за будинком дю Круазьє, щоб негайно урвати розмову чоловіка з Шенелем, коли хто-небудь звідти вийде. Одначе вона слушно припустила, що вороги, мабуть, обговорюють ті міркування, які вона висунула, і тому з'являться не скоро.

Шенель потяг слідчого в темний закутень під стіною й зашепотів йому на вухо:

— Вам забезпечена підтримка герцогині де Мофріньєз, князя де Кадіньяна, герцогів де Наваррена, де Ленонкура, міністра юстиції, канцлера, самого короля — одне слово, всієї знаті,— якщо ви будете на боці д'Егріньйонів. Я щойно з Парижа, мені все стало відомо раніше, і я поїхав, щоб пояснити справу дворові. Ми розраховуємо на вас, і я збережу нашу розмову в таємниці. Якщо ж ви підтримаєте наших ворогів, я завтра знову поїду в Париж і подам його величності скаргу на упереджені дії представників місцевого правосуддя, бо чимало з них були сьогодні в гостях у дю Круазьє, їли й пили у нього всупереч закону, і взагалі вони йому близькі приятелі.

Шенель, якби це було в його спромозі, привернув би на бік д'Егріньйонів і самого Отця Небесного. Він не став чекати, що відповість йому слідчий, і прудко, наче молодий олень, помчав до будинку дю Круазьє. А дружина почала наполегливо розпитувати Камюзо, що саме повідомив йому Шенель, і той не витримав натиску, розповів їй про все, а вона раз у раз уривала його словами: "Ну, хіба не мала я рації, чоловіче?" — цю фразу жінки повторюють навіть тоді, коли не мають рації, хоча в таких випадках вона звучить у них з відтінком роздратування. Поки вони дійшли додому, Камюзо цілком визнав перевагу дружини, а також повністю усвідомив, яке то щастя бути її чоловіком: це, безперечно, провіщало подружжю приємну ніч.

Тим часом Шенель побачив своїх ворогів, які всім гуртом вийшли від дю Круазьє, і з тривогою подумав, що той, мабуть, уже ліг спати; це було б для нотаря великою невдачею, бо обставини вимагали від нього негайних і рішучих дій.

— Ім'ям короля відчиніть! — крикнув він слузі, що замикав двері дому.

Кілька хвилин тому він згадав ім'я короля в розмові з нікчемним, але шанолюбним слідчим, а тепер це слово знову зірвалося з його губ,— він сам не розумів, що каже, він був наче в маячні. Двері відчинилися, і нотар, як вихор, вдерся до передпокою.

— Ось що, хлопче,— сказав він слузі,— ти матимеш сто екю, якщо негайно розбудиш пані дю Круазьє і викличеш її сюди — мені байдуже, під яким приводом.

Коли Шенель увійшов до розкішної вітальні, яку дю Круазьє міряв широкими кроками, він уже встиг цілком опанувати себе. Кілька хвилин вони мовчки дивились один на одного, і в їхньому погляді відбилися всі двадцять років взаємної ворожнечі й ненависті. Один уже схопив за горло д'Егріньйонів, другий, наче лев, кинувся захищати їх.

— Смиренно вітаю вас, добродію,— сказав Шенель. — Ви вже подали позов?

— Так, добродію.

— А коли?

— Вчора.

— Ніякого іншого акту, крім наказу про арешт, не складено?

— Гадаю, що ні,— відказав дю Круазьє.

— Я прийшов домовитися з вами по-доброму.

— Суд уже зайнявся цією справою, розслідування почнеться негайно і зупинити його неможливо...

— Йдеться не про суд... Я прошу, щоб ви змилувалися над нами, я схиляюся до ваших ніг.

І старий Шенель упав перед дю Круазьє навколішки, благально простягаючи до нього руки.

— Чого вам від нас треба? Хочете, ми віддамо вам наші маєтки, наш замок? Беріть усе, але відмовтеся від свого позову, залиште нам тільки життя і честь. А я, крім того, обіцяю бути вашим слугою. Розпоряджайтеся мною, як хочете!

Дю Круазьє залишив старого стояти навколішках, а сам усівся в крісло.

— Ви не мстивий, ви добрий, невже ви так сильно нас ненавидите, що не захочете залагодити справу мирно? — сказав старий нотар.— Уже вранці молодий граф міг би опинитися на волі.

— Все місто знає про його арешт,— сказав дю Круазьє, що втішався своєю помстою.

— Це велике лихо, але якщо не буде суду, не буде доказів, усе можна затерти.

Дю Круазьє замислився. Шенель подумав, що він заглибився в якісь підрахунки, і в нотаря ожила надія, що йому вдасться здолати ворога, пробудивши в ньому корисливий інтерес — цей потужний двигун людського існування. В цю вирішальну мить з'явилася господиня дому.

— Ходіть сюди, пані, допоможіть умовити вашого шановного чоловіка,— сказав Шенель, усе ще стоячи навколішках.

Пані дю Круазьє поквапилася підвести старого нотаря; вона була приголомшена і здивована. Шенель розповів їй про суть справи. Коли

шляхетна дочка управителя герцогів Алансонських про все довідалася, вона звернула погляд на дю Круазьє, очі в неї блищали від сліз.

— Ох пане, невже ви станете вагатися? — сказала вона.— Адже д'Егріньйони — гордість нашого краю.

— Та хіба про це йдеться? — вигукнув дю Круазьє і, підхопившись на ноги, знову став збуджено ходити туди-сюди по залі.

— А про що ж ідеться? — здивовано запитав Шенель.

— Ідеться про Францію, пане Шенель! Ідеться про нашу вітчизну, про наш народ, бо давно пора розтлумачити панам аристократам, що існує одне правосуддя й одні закони і для нас, і для них; що існують буржуа і існує дрібне дворянство, нічим за них не гірше, що й ми можемо притиснути їх до нігтя! Не годиться, полюючи за одним зайцем, витоптувати з десяток житніх ланів, не годиться ганьбити родини, зваблюючи бідних дівчат, не годиться зневажати людей, не менш гідних, ніж ви, не годиться безкарно знущатися з них десятками років; усі ці кривди нагромаджуються й потім обвалюються лавинами, що засипають і розчавлюють таких любих вам панів аристократів. Ви хотіли б повернутися до колишніх порядків, ви хотіли б знищити суспільний договір,— Хартію, в якій записано наші права...

— Ближче до суті,— сказав Шенель.

— Хіба не наш святий обов'язок — просвіщати народ? — вигукнув дю Круазьє.— Коли він побачить, що аристократа посадять на лаву підсудних, як і кожного, хто нечистий на руку, він протре очі й нарешті зрозуміє, на яких моральних підвалинах стоїть ваша партія. Він тоді зрозуміє, що прості люди, які дорожать своєю честю, варті більшого, ніж високе панство, яке вкриває себе ганьбою. Ми всі рівні перед судом присяжних. У цій справі я виступаю як захисник народу, як поборник законів. Ви самі двічі відштовхнули мене до народу спочатку

відмовившись породичатися зі мною, а потім не допустивши у своє коло. Тепер ви пожинаєте те, що посіяли.

Ця промова налякала і Шенеля, і пані дю Круазьє. Добра жінка вжахнулася, бо чоловіків характер уперше постав перед нею у справжньому світлі, ніби раптовий спалах освітив не лише минуле, а й майбутнє, яке належало їм прожити. Здавалося, неможливо похитнути цього невблаганного месника. Але Шенель не збирався відступати навіть перед неможливим.

— Невже ви нездатні простити? Чи ви не християнин? — сказала пані дю Круазьє.

— Я прощаю, пані, як і Бог прощає,— на певних умовах.

— Які ж ваші умови? — запитав Шенель, у чиїй душі зблиснув промінчик надії.

— Скоро вибори, і я хочу, щоб усі ваші прибічники голосували за мене.

— Вони за вас голосуватимуть,— сказав Шенель.

— Я хочу,— провадив дю Круазьє,— щоб мене і мою дружину, хай і не з радістю, але принаймні люб'язно, приймали в себе маркіз д'Егріньйон та його близькі щоразу, коли нам захочеться туди прийти.

— Я не знаю, як цього домогтися, але вас прийматимуть.

— Я хочу у зв'язку з цією справою одержати від вас належно оформлену заставну на чотириста тисяч франків, щоб ви завжди були в мене під прицілом.

— Ми згодні,— сказав Шенель, досі не признавшися, що в нього при собі триста тисяч франків.— Але заставна зберігатиметься в третьої особи, а після сплати боргу й вашого обрання депутатом її має бути повернено д'Егріньйонам.

— Ні, її буде повернено після того, як вийде заміж моя племінниця панна Дюваль, у якої з часом, можливо, набереться чотири мільйони статку. При укладанні шлюбного контракту я і моя дружина призначимо цю дівчину своєю спадкоємицею. Вона вийде за вашого молодого графа,

— Ніколи! — відрубав Шенель.

— Ніколи? — перепитав дю Круазьє, сп'янілий від усвідомлення своєї влади.— В такому разі — на добраніч.

"Ох, і йолоп же я! — подумав Шекель,— Ну що мені варто було збрехати такій людині!"

І дю Круазьє вийшов з кімнати, задоволений, що поставив свою ображену гордість вище за всі вигоди; він натішився приниженням Шенеля, погрався долею знатного роду, на який покладало всі надії вельможне панство провінції, і наступив ногою д'Егріньйонам на горло. Він піднявся у свою спальню, залишивши дружину з Шенелем. Сп'янілий від тріумфу, дю Круазьє вважав, що перемогу здобуто, бо не сумнівався, що триста тисяч франків уже розтрачено і, щоб їх повернути, д'Егріньйонам доведеться продати або віддати в заставу свої маєтки; судовий процес здавався йому неминучим. Справи, пов'язані з підробкою документів, майже завжди залагоджуються миром, якщо повернуто суму, одержану внаслідок обману. Жертвами подібних злочинів стають, як правило, люди багаті, що рідко коли прагнуть довести необачного зловмисника до ганьби. Але дю Круазьє не збирався так просто відмовитися від своїх прав. Отож він ліг спати, переконаний, що його найзаповітніші надії близькі до здійснення — чи внаслідок судового процесу, чи в результаті запропонованого ним шлюбу,— і з

приємністю дослухаючись до жалібного голосу Шенеля, що виливав свої печалі перед пані дю Круазьє.

Будучи глибоко релігійною католичкою, роялісткою і палкою прихильницею аристократії, пані дю Круазьє цілком поділяла погляди Шенеля на д'Егріньйонів. Тому вона почувала себе глибоко ображеною після недавньої сцени. Правовірна роялістка почула в усьому цьому злостиве виття лібералів, які, на думку її духовного наставника, прагнули знищити католицьку віру. Для пані дю Круазьє "ліві" втілювали 1793 рік з його заколотами та зітнутими на ешафоті головами.

— Що сказав би ваш дядько, цей святий чоловік? Адже він нас чує вигукнув Шенель.

Пані дю Круазьє не відповіла, але по щоках у неї скотилися дві великі сльозини.

— Ви вже одного разу стали причиною смерті бідолашного юнака і вічної скорботи його матері,— провадив Шенель, бачачи, що влучив у найдошкульніше місце, і готовий зовсім розбити серце цієї жінки, аби лише врятувати Віктюрнієна,— то невже ви захочете довести до смерті й панну Арманду, а вона й тижня не проживе, якщо родину буде збезчещено! Невже ви прагнете згубити й бідолашного Шенеля, вашого колишнього нотаря, який власними руками уб'є молодого графа у в'язниці, перш ніж йому оголосять обвинувальний вирок, а потім накладе на себе руки, щоб самому не сісти на лаву підсудних за вбивство?

— О мій друже, годі! Годі! Я на все готова, аби тільки затерти цю справу, але я по-справжньому взнала пана дю Круазьє лише кілька хвилин тому. Вам я можу в цьому признатися. Я не бачу виходу...

— А якби вихід знайшовся?

— Я півжиття віддала б, аби він знайшовся,— відповіла пані дю Круазьє і рішуче похитала головою, ніби підтверджуючи цим своє палке бажання знайти сподіваний вихід.

Подібно до першого консула, який на полі битви під Маренго на п'яту годину вечора зазнав майже цілковитої поразки, а о шостій здобув перемогу завдяки відчайдушній атаці Дезе і грізному натиску Келлермана78, Шенель, уже ні на що не надіючись, раптом угледів можливість перемоги. Треба було бути Шенелем, старим досвідченим нотарем, колишнім управителем, колишнім дрібним клерком у метра Сорб'є-старшого, потрібне було прозріння, яке приходить лише у хвилини розпачу, щоб стати рівним Наполеонові й навіть вищим за нього: бо цього разу йшлося не про битву під Маренго, а про битву біля Ватерлоо, і Шенель збирався одержати перемогу, тільки-но побачивши пруссаків.

— Пані, я добре знаю вас, адже я вів ваші справи протягом двадцяти років; ви — гордість місцевої буржуазії, як д'Егріньйони — гордість тутешньої аристократії; так от, порятунок цієї родини у ваших руках. А тепер скажіть мені, чи дозволите ви зганьбити прах вашого дядька, розтоптати честь д'Егріньйонів і гідність бідолашного Шенеля? Чи хочете ви довести до згуби панну Арманду, яка плаче з горя? Чи, навпаки, ви готові спокутувати свої гріхи, потішити своїх предків, управителів герцогів Алансонських, і заспокоїти душу нашого незабутнього абата? О, повірте, якби він устав з могили, то наказав би вам зробити те саме, про що благаю я вас навколішках!

— А що мені зробити? — вигукнула пані дю Круазьє.

— Ось вони, ті сто тисяч екю, — сказав Шенель, витягши з кишені паку асигнацій.— Візьміть їх — і все буде скінчено.

— Якщо річ тільки в цьому і якщо я не накличу неприємностей на чоловіка...

— Ви зробите йому тільки добро. Ви врятуєте його од вічних мук ціною легкого розчарування тут, на землі.

— А він не буде скомпрометований? — спитала вона, дивлячись на Шенеля.

І Шенель зрозумів, які думки тривожили бідолашну жінку. Пані дю Круазьє доводилося вибирати між двома Божими заповідями, одна з яких наказувала жінці в усьому підкорятися своєму чоловікові, а друга — берегти вірність престолу й церкві. Вона бачила, що чоловік заслуговує осуду,— й не сміла його осуджувати; вона хотіла б урятувати д'Егріньйонів — і не наважувалася діяти всупереч чоловіковим інтересам.

— Аж ніяк,— поквапився відповісти Шенель.— Ваш колишній нотар присягається вам у цьому на святому Євангелії...

Шенель віддав д'Егріньйонам усе, що мав, і йому лишилося тільки пожертвувати ради них спасінням душі, й він пішов на такий ризик, сказавши жахливу неправду. Але він не мав іншого виходу. Треба було або ввести в оману пані дю Круазьє, або примиритися із загибеллю. Тут-таки він продиктував пані дю Круазьє розписку в одержанні ста тисяч екю, помітивши її п'ятьма днями раніше, ніж було подано в контору Келлерів фатальний чек, бо йому згадалося, що саме в ті дні дю Круазьє виїздив у дружинин маєток, щоб зробити там деякі розпорядження.

— Поклянітьсяся,— сказав Шенель, коли пані дю Круазьє взяла гроші, а він — розписку,— підтвердити слідчому, що ви справді одержали цю суму у вказаний день,

— Але ж це буде брехнею.

— Спасенною брехнею.

— Я повинна порадитися із своїм духівником, абатом Кутюр'є.

— Гаразд,— відповів Шенель,— але обіцяйте керуватися в цій справі лише його порадами.

— Обіцяю.

— Не повертайте панові дю Круазьє грошей раніше, ніж ви дасте свідчення слідчому.

— Гаразд,— сказала вона,— і хай Бог дасть мені силу постати перед судом людським і обстоювати там брехню.

Поцілувавши пані дю Круазьє руку, Шенель велично випростався — він був тепер схожий на одного з пророків, намальованих Рафаелем у Ватікані.

— Душа вашого небіжчика дядька тепер возрадується. Ви навіки спокутували гріх, який колись учинили, поєднавшися шлюбними узами з ворогом престолу і церкви.

Ці слова справили надзвичайне враження на богобоязку душу пані дю Круазьє. А Шенель подумав, що непогано б наперед заручитися підтримкою абата Кутюр'є, її духовного навчителя. Він знав, з якою впертістю борються за торжество своїх поглядів люди благочестиві, а надто коли ці погляди стали їхніми переконаннями, і вирішив якомога скоріше залучити церкву на свій бік.

Не гаючи часу, Шенель з'явився в дім д'Егріньйонів, розбудив панну Арманду, розповів про всі події цього вечора і попросив її завтра поїхати в єпископство й доставити його превелебність на поле битви.

"Господи, ти повинен урятувати рід д'Егріньйонів! — подумки вигукнув Шенель, повільною ходою повертаючись додому.— Тепер усе

зведеться до поєдинку в суді. Нам доведеться мати справу з людьми, чиїми діями керують пристрасті та міркування вигоди, і ми можемо всього від них домогтися. Дю Круазьє скористався з відсутності королівського прокурора, який нам відданий, але перебуває тепер у Парижі — бере участь у засіданнях палати. Не зовсім зрозуміло, яким чином їм пощастило прибрати до рук його старшого помічника, і той відразу передав справу до суду, навіть не порадившись із своїм начальником. Завтра вранці треба буде проникнути в цю таємницю, промацати грунт, і якби мені пощастило розплутати всі нитки змови, то я, мабуть, знову поїду до Парижа і через герцогиню де Мофріньєз спробую попросити допомоги у високих осіб".

Так міркував бідолашний Шенель, готуючись до нещадної битви, і він оцінював становище правильно. Зрештою, нотар ліг, знемагаючи від пережитих хвилювань і втоми. Та перш ніж заснути, він перебрав подумки всіх членів суду, намагаючись проникнути в таємниці їхніх шанолюбних прагнень і з'ясувати, в який спосіб можна на них вплинути і які його шанси в цій боротьбі. Підвівши короткий підсумок доскіпливому розгляду, якому піддав Шенель сумління цих людей, ми, можливо, допоможемо читачеві більш-менш уявити звичаї, що панують у провінційних судах.

І судді, і прокурори змушені починати кар'єру в провінції, де киплять амбітні змагання, усі мріють про Париж, усі сподіваються коли-небудь вийти на цю широку арену, де відбуваються бучні політичні процеси, де суд тісно пов'язаний з живими суспільними інтересами. Але до цього юридичного раю потрапляє лише небагато обранців і дев'ять десятих судовиків, раніше чи пізніше, мусять назавжди оселитися в провінції. Тому в кожному провінційному суді, в кожній провінційній прокуратурі існують дві різко розмежовані категорії чиновників: одна — це зневірені шанолюби, котрі задовольняються повагою, з якою жителі провінції звичайно ставляться до представників правосуддя, або люди, остаточно заколисані сонним життям глушини; друга категорія — це енергійні, а іноді й справді талановиті молодики, чиїх амбіцій не можуть остудити ніякі розчарування, а прагнення вибитися нагору постійно розпалює

темперамент цих жерців Феміди, надає йому майже нестямної фанатичної гостроти. В ту епоху роялізм надихав молодих служителів правосуддя на боротьбу з ворогами Бурбонів. Найнікчемніший помічник прокурора мріяв про обвинувальні промови, прагнув політичних процесів, де так легко було проявити свою запопадливість, привернути увагу високого начальства і піднятися на щабель угору по службовій драбині. Хто з судовиків не заздрив тим своїм колегам, у чиїй окрузі було викрито бонапартистську змову? Хто не прагнув вистежити якого-небудь Карона чи Бертона79 або виявити підготовку до збройного повстання? Ці палкі шанолюби, чиї надії підтримувалися запеклою боротьбою партій, посилалися на державні інтереси та необхідність зміцнити у Франції монархічний лад; вони були далекоглядні, передбачливі, проникливі; вони ретельно виконували свої політичні обов'язки, шпигували за населенням і штовхали його на шлях покори, з якого воно не мало права зійти. Віра в монархію надавала тодішньому правосуддю рис фанатизму; намагаючись виправити помилку старовинних парламентських судів, суди новітні діяли заодно з релігією — можливо, аж занадто відверто. В ті часи правосуддя показало себе радше запопадливим, аніж умілим, воно не так грішило макіавеллізмом, як відзначалося прямотою переконань, що суперечили загальним інтересам країни, яку воно намагалось уберегти від революцій. Але в цілому серед суддівського стану було надто багато буржуазних елементів, а отже, туди легко проникали дріб'язкові пристрасті, породжені лібералізмом, і рано чи пізно правосуддя мало стати конституційним, а в годину рішучої сутички перейти на бік буржуазії... У величезному організмі судочинства, як і в організмі врядування, було чимало ліцемірства або, висловлюючись точніше, духу наслідування, який завжди змушує Францію копіювати королівський двір і таким чином обманювати його з найневиннішим виглядом.

Два описані нами типи представників судової братії були й у тому суді, який мав вирішити долю молодого д'Егріньйона. Голова суду дю Ронсере і старий суддя Блонде належали до категорії тих, що змирилися, не мріяли про якусь кращу долю і назавжди оселилися в провінції. До категорії молодих шанолюбів можна було зарахувати

слідчого Камюзо та Мішю, призначеного за протекцією впливової родини Сен-Сінь заступником судді; він розраховував за першої сприятливої нагоди перебратися до Парижа, де сподівався обійняти посаду в кримінальному суді.

Будучи спокійним за своє місце завдяки закону про незмінюваність суддів, дю Ронсере вважав, що аристократія ставиться до нього не з тією пошаною, якої він заслуговує, і тому став на бік буржуазії, прикривши своє розчарування машкарою незалежності; він, мабуть, не розумів, що з такими поглядами буде приречений усе життя залишатися тільки головою окружного суду. Звернувши на цю дорогу, він мимоволі пов'язав усі свої надії на кар'єру з перемогою дю Круазьє та "лівих". Його не любили ні в префектурі, ні в суді. Дю Ронсере мусив ладнати з владою, і через те ліберали не могли довіряти йому цілком. Таким чином жодна партія не вважала його своїм. А коли до того ж йому довелося зняти свою кандидатуру в депутати на користь дю Круазьє, він позбувся всякого впливу і грав лише другорядну роль. Непевність становища дю Ронсере вплинула на його вдачу, він став жовчним і дратівливим. Стомившись від необхідності дотримуватися двоїстої політики, він потай вирішив стати на чолі ліберальної партії і в такий спосіб здобути перемогу над дю Круазьє. Поведінка голови суду в справі графа д'Егріньйона стала першим кроком на цьому шляху. Його можна було вважати типовим представником тієї буржуазії, яка своїми нікчемними пристрастями оскверняє високі інтереси країни; вередлива в політиці, вона сьогодні за нинішню владу, а завтра — проти; вона все компрометує і нічого не захищає, впадає у розпач від зла, якого сама ж таки натворила, і породжує нове зло, не бажає визнати свою нікчемність і надокучає владі, то прикидаючись її слухняною служницею, то поводячись украй нахабно; вимагає від народу покірливості, а сама не хоче підкорятися королю; набридає людям високого духу, яких вона прагне звести до свого рівня, немовби велич може бути нікчемною, а влада — існувати без сили.

Дю Ронсере був довготелесий, сухорлявий і тендітний, із спадистим лобом, з ріденьким темним чубом, з різноколірними очима, з прищавим

обличчям, із стиснутими губами. Говорив він з хрипким підсвистом, бо хворів на ядуху. Його дружина, здоровенна, незграбна і пихата особа, захоплювалася найбезглуздішими модами і до безуму любила наряджатися. Вона трималася, мов королева, носила тільки яскраві кольори, а вибираючись на бал, ніколи не забувала накрутити на голову тюрбан — убір, який так люблять англійки і який має величезний успіх у провінційних дам. Прибутки подружжя складалися з чотирьох-п'яти тисяч франків ренти та суддівської платні й загалом становили близько дванадцяти тисяч франків на рік. Хоча обоє були схильні до скупості, проте раз на тиждень приймали гостей — з марнославства. Вірні старовинним звичаям міста, де дю Круазьє запроваджував сучасну розкіш, пан і пані дю Ронсере після одруження нічого не змінили в обставі дому, в якому вони жили і який належав пані. Дім виходив одним фасадом у двір, а другим — у невеличкий сад, повернувшись до вулиці бічною стіною з одним вікном на кожному поверсі, увінчаною стародавнім високим сірим причілком. Двір і сад були обгороджені муром, попід яким тяглася каштанова алея — з боку саду, і службові будівлі— з боку подвір'я. Від вулиці сад відокремлювала поржавіла ґратчаста огорожа; у двір вели ворота, вроблені в мур і накриті широким дашком. Такий самий дашок нависав і над парадним ґанком. Під дашками було темно, душно і затхло. В мурі, що відгороджував дім від сусіднього подвір'я, було пробито кілька віконець, заґратованих, мов у тюрмі. Квіти, здавалося, росли з нехіттю на квадратних клумбах садочка, який перехожі могли бачити крізь ґратчасту огорожу. На нижньому поверсі дому по один бік просторого передпокою з вікнами в сад була розташована вітальня з вікном на вулицю — а в сад можна було з неї вийти крізь засклені двері з невеличким ґанком. Їдальня, така сама за розмірами, як і вітальня, була з протилежного боку. Ці три кімнати цілком відповідали похмурому вигляду всієї оселі. На стелі схрещувалися грубі пофарбовані сволоки, а квадрати між ними були прикрашені стомливим для ока орнаментом у вигляді ромбів з вирізьбленими розетками. Настінний розпис крикливих тонів збляк і закіптюжився. У вітальні висіли довгі, злинялі від сонця штори з червоного шовку і стояли пофарбовані в білий колір, обтягнуті збляклою гобеленовою тканиною меблі. На каміні виднілися дзиґарі часів

Людовіка XV та неоковирні канделябри з жовтими свічками, які запалювалися лише в ті дні, коли дружина голови суду стягувала зелений чохол зі старовинної люстри, прикрашеної підвісками з гірського кришталю. Три картярські столи, накриті потертим зеленим сукном, та столик для триктрака були до послуг компанії, яка тут збиралася і яку пані де Ронсере частувала сидром, тістечками, каштанами, цукровою водою та мигдалевим молоком власного виробництва. З деякого часу вона стала раз на два тижні подавати гостям чай з досить несмачним печивом. Кожні три місяці дю Ронсере влаштовували великий обід з трьома перемінами, про який наперед роздзвонювали по всьому місту; він подавався на препоганому посуді, але був приготовлений з тією майстерністю, якою відзначаються лише провінційні куховарки. Цей бенкет, гідний Гаргантюа80, тривав шість годин поспіль, бо голова суду намагався затьмарити вишукані обіди дю Круазьє щедрістю, на яку здатні лише скнари. Отже, весь стиль життя дю Ронсере у всіх дрібницях відповідав його вдачі та невизначеному становищу. Сам не розуміючи чому, вдома він бувати не любив, але не зважувався бодай на дрібні витрати, щоб змінити усталений порядок, бо з особливою втіхою відкладав щороку сім-вісім тисяч франків, мріючи якомога краще забезпечити свого сина Фаб'єна, що не бажав стати ні суддею, ні адвокатом, ні державним службовцем і доводив батька до розпачу своїм байдикуванням. Через Фаб'єна в голови суду виникло суперництво з його заступником, старшим суддею Блонде, який уже давно познайомив свого сина Жозефа з родиною Бландюро. Ці багаті торговці полотном мали єдину дочку, саме з нею і мріяв одружити свого Фаб'єна голова суду. А що шлюб Жозефа Блонде залежав від його призначення помічником судді, чого Блонде-старший сподівався домогтися для нього, подавши у відставку, то голова дю Ронсере всіляко перешкоджав намірам старого судді і потай обробляв батьків дівчини. Якби не історія з молодим д'Егріньйоном, підступний голова, значно багатший, аніж його суперник, мабуть, домігся б перемоги над батьком і сином Блонде.

Суддя Блонде — жертва підступів лукавого голови — належав до дуже цікавих постатей, похованих у провінційній глушині, як старовинна

монета в гробниці. Йому було тоді близько шістдесяти семи років, і для свого віку він виглядав чудово: високий, схожий на каноніка добрих старих часів. Його подзьобане віспою обличчя, внаслідок чого ніс скидався на штопор, здавалося вельми своєрідним: воно було рівного червонястого кольору й пожвавлювалося маленькими оченятами, які звичайно зберігали насмішкуватий вираз, і сатиричною гримасою лілових губів. До Революції він був адвокатом, а потім став громадським обвинувачем і проявив себе як один з найпоблажливіших представників цієї грізної професії. Добряк Блонде — так його називали — пом'якшував суворість революційних указів тим, що на все погоджувався й нічого не виконував. Змушений засадити за грати кількох аристократів, він так уміло затягував їхній процес, що дотяг до дев'ятого термідора81 й цим заслужив загальну пошану. І звичайно, саме добряк Блонде мав стати головою окружного суду; але під час реорганізації цих судів Наполеон відтрутив його — холодне ставлення імператора до республіканців було добре відоме й проявлялося в усьому. Побачивши на берегах списку проти прізвища Блонде позначку, що він був громадським обвинувачем, імператор запитав у Камбасереса82, чи не знайдеться в тих краях якого-небудь нащадка старовинного суддівського роду, щоб призначити його на це місце. Так дю Ронсере, чий батько був радником парламенту, став головою суду. Попри небажання імператора, головний канцлер, керуючись державними інтересами, залишив Блонде на посаді судді, пославшись на те, що старий адвокат — один з найобізнаніших французьких юристів. Талановитий суддя, знавець давнього, а згодом і новітнього права, Блонде міг би піти далеко. Але, подібно до багатьох видатних людей, він зневажав свої юридичні знання і цілком присвятив себе захопленню, вельми далекому від його фаху, віддаючи цьому захопленню всі свої помисли, дозвілля та здібності. Добряк Блонде палко любив садівництво, він листувався з найвідомішими аматорами, плекав шанолюбну мрію створити нові види, цікавився останніми відкриттями в ботаніці — одне слово, жив у світі квітів. Як і всі квітникарі, він віддавав перевагу одній обраній квітці: його улюбленицею була герань. Тому суд, процеси, все реальне життя відступало в тінь перед тим фантастичним і радісним життям, яким жив старий у своєму гаремі дивовижних красунь, що дедалі більше

заполоняли всі його думки та мрії. Догляд за садом, приємні обов'язки квітникаря приковували добряка Блонде до його оранжереї. Якби не ця пристрасть, його ще за Імперії обрали б депутатом, і він би, звичайно, здобув собі славу в законодавчому корпусі.

Але не тільки через своє захоплення квітами Блонде застряв у провінційній глушині — на це була й друга причина. Він мав дурість одружитися в сорок років із вісімнадцятирічною дівчиною, яка через рік народила йому сина Жозефа. А ще через три роки в пані Блонде, найпершу красуню в місті, закохався префект департаменту, і їхній зв'язок урвався лише з її смертю. Від префекта, як було відомо всьому місту та й самому Блонде, в неї народився другий син — Еміль. Пані Блонде, яка могла б пробудити в душі чоловіка шанолюбні амбіції й відірвати його від квітів, навпаки, потурала захопленню судді ботанікою, бо, звичайно, їй не хотілося виїздити з міста; так само й префект ухилявся від переводу до іншої префектури, поки була жива його кохана. Неспроможний у своєму віці витримати боротьбу з молодою жінкою, суддя знаходив собі розраду в оранжереї, найнявши для догляду за красунями свого сералю, яких ставало усе більше й більше, гарненьку служницю. Поки суддя висаджував, відсаджував, пересаджував, поливав, прищеплював, схрещував свої квіти та домагався все нових і нових відтінків кольору, пані Блонде розтринькувала його статок на вбрання та моди, красуючись у залах префектури; від цієї пристрасті, якою кінець кінцем стало захоплюватися все місто, її відривали лише турботи про виховання Еміля, нерозривно злитого в уяві пані Блонде з її коханням. Еміль, дитя любові, був настільки ж розумний та вродливий, як Жозеф — тупий і негарний. Старий суддя, засліплений батьківським почуттям, любив Жозефа не менше, ніж дружина — Еміля. Дванадцять років Блонде скорявся долі і заплющував очі на зв'язок своєї дружини, зберігаючи, подібно до аристократів XVIII століття, незворушний спокій та благородну гідність; але, як то буває з людьми врівноваженими, він затаїв глибоку ненависть до молодшого сина. Коли в 1818 році дружина померла, він вигнав цього чужака з дому, пославши його до Парижа вивчати право й визначивши йому на утримання тисячу двісті франків

на рік. І марно було просити його, благати — понад цю суму він не дав би й сантима.

Будинок судді — один з найгарніших у місті. Він стоїть майже навпроти префектури і виходить на головну вулицю охайним двориком з ґратчастими залізними воротьми. Обабіч воріт стоять дві цегляні колони, а від кожної з колон до сусідніх будинків відходять залізні штахети, що вистромляються з невисокого, у половину людського зросту, цегляного муру. Вимощена цеглою доріжка, яка веде від воріт до дверей дому, розділяє дворик завширшки в десять і завдовжки в двадцять туазів на два суцільні квітники. Дбайливо поновлювані о будь-якій порі року, вони завжди тішать зір барвистим розмаїттям. Із-під цієї маси квітів підіймаються виткі рослини, ніби накидаючи строкаті плащі на стіни двох сусідніх будинків. На обвитих козолистом цегляних колонах стоять теракотові вази з кактусами, що прижилися в новому кліматі, й люди необізнані з глибоким подивом дивляться на їхнє потворне, втикане шпичаками листя, ніби вражене якоюсь ботанічною хворобою. Дім змурований з цегли, вікна прикрашені цегляними дуговими карнизами; яскраво-зелені жалюзі пожвавлюють досить одноманітний фасад. Крізь скляні двері та довгий коридор, у кінці якого стоять такі самі двері, можна бачити головну алею саду, площею близько двох арпанів. Крізь вікна вітальні та їдальні, розташовані одне навпроти одного, як і скляні двері коридора, видно суцільні килими квітів, що застеляють сад. Цегляна стіна з боку вулиці за два сторіччя стала немов іржава, вкрилась буро-зеленим мохом, і все це приємно поєднується зі свіжою зеленню дерев та кущів. Подорожній, що блукає по місту, не може не замилуватися цим будинком, який так гарно обрамлений квітами, мохом, листям і втопає в них по самий дах, прикрашений двома глиняними голубами.

Крім цього старого будинку, в якому ось уже понад сто років нічого не змінювалося, суддя ще володів земельними угіддями, маючи з них близько чотирьох тисяч франків річного прибутку. З почуття помсти — зрештою, цілком виправданого — він надумав і дім, і землі, і свою посаду передати одному Жозефові; все місто знало про його намір. Суддя склав

заповіт на користь Жозефа, відписавши йому все, чим закон дозволяє батькові наділити одного із синів на шкоду іншим. Більше того, добряк Блонде ось уже п'ятнадцять років збирав гроші, щоб залишити тупуватому Жозефові суму, достатню для викупу частини землі, якої, згідно із законом, не можна було позбавити Еміля. Вигнаний з батьківського дому, Еміль Блонде зумів здобути собі становище в Парижі; правда, більше в моральному розумінні, ніж у практичному. Лінощі, легке ставлення до життя і цілковита безтурботність Еміля доводили до розпачу його справжнього батька, якого після чергового падіння уряду — а під час Реставрації таке траплялося часто — зняли з посади, і він помер майже розореним, тривожачись за долю сина, обдарованого від природи блискучими здібностями. Еміль Блонде знайшов собі опору в дружбі з панною де Труавіль, яка згодом вийшла заміж за графа де Монкорне. Коли Труавілі повернулися з еміграції, Емілева мати була ще жива. Пані Блонде доводилася родичкою Труавілям, правда, досить далекою, але цього вистачило, щоб відрекомендувати їм Еміля. Бідолашна жінка передчувала, яке майбутнє чекає її сина, вона вже бачила його сиротою, і через це думка про смерть була для неї особливо тяжка. Тому вона прагнула знайти впливових людей, які протегували б Емілеві. Їй пощастило близько познайомити свого молодшого сина із старшою панною де Труавіль, якій він дуже подобався, проте вийти за нього заміж вона не могла. Між ними виникла ніжна прихильність, що нагадувала взаємини Поля й Віргінії83. Пані Блонде зробила все від неї залежне, щоб зміцнити цю взаємну приязнь, щоб вона не минула, як минають такі дитячі захоплення, схожі на гру в кохання; вона постійно твердила синові, що в родині Труавілів він повинен бачити свою опору. Коли, будучи вже смертельно хворою, пані Блонде довідалася про одруження панни де Труавіль з генералом де Монкорне, вона звернулася до неї з урочистим проханням ніколи не поривати взаємин з Емілем і допомогти йому увійти до паризького вищого світу, де графиня де Монкорне мала стати однією з цариць завдяки високому становищу чоловіка. Та, на його щастя, Емілеві не знадобилася протекція. В двадцять років він вступив у світ літератури, де відразу здобув визнання. Не меншими були його успіхи і в обраному товаристві, куди його ввів батько, коли ще мав змогу

забезпечити синові пристойне утримання. Рання слава та світська тактовність Еміля, либонь, зміцнили дружбу, яка поєднувала його з графинею. Цілком можливо, що пані де Монкорне — до речі, в її жилах текла і російська кров, її мати була дочкою княгині Шербелової — і відвернулася б від друга своєї юності, якби він загруз у злиднях і всі свої сили витрачав на боротьбу з перешкодами, які доводиться долати новачкові і в світському товаристві, і в літературному середовищі Парижа; та коли в бурхливому житті Еміля настала тяжка пора, їхня взаємна прихильність була вже міцною й непорушною. В часи, про які йдеться, Еміль Блонде, що з ним молодий д'Егріньйон зустрівся на своїй першій званій вечері, мав славу одного з найблискучіших журналістів. У політиці його вважали за помітну величину, й він виправдовував цю репутацію. Добряк Блонде і гадки не мав, наскільки зросла за конституційного уряду могутність газет; заговорити з ним про Еміля, якого він і згадувати не хотів, ніхто не наважувався, отож суддя не знав нічого ні про свого знехтуваного сина, ні про те, якою впливовою особою він тепер став.

Чесність була такою самою невід'ємною рисою судді Блонде, як і любов до квітів. На всьому світі для нього існували тільки право й ботаніка. Він приймав позовників, вислуховував їх, розмовляв з ними і показував їм свої квіти; іноді отримував від них у подарунок дорогоцінне насіння, але, сідаючи в своє крісло, завжди судив справедливо й неупереджено. Ці чесноти судді Блонде були всім відомі, й ніхто навіть не пробував одурити його; якщо йому приносили якийсь документ, то тільки для того, щоб прояснити справу. Його знання, освіченість і недбале ставлення до свого таланту робили його незамінним для дю Ронсере, і, навіть якби не йшлося про шлюбне суперництво, той удався б до всіх можливих і неможливих таємних підступів, аби перешкодити відставці Блонде на користь його сина; бо якби вчений старий суддя пішов на відпочинок, голова не зміг би обгрунтувати жодного вироку. А добряк Блонде і не підозрював, що син Еміль за один день здійснив би його найзаповітніше бажання, якби він його про це попросив. Старий суддя жив з простотою, гідною героїв Плутарха. Увечері він вивчав справи, вранці доглядав за квітами, вдень судив. Гарненька служниця,

яка давно достигла й покрилася зморшками, мов яблуко на Великдень, вела господарство, додержуючись найсуворішої ощадливості. Мадмуазель Кадо ніколи не розлучалася з ключами від шаф та льоху. Вона була невтомна: сама ходила на базар, прибирала в домі, готувала їжу й ніколи не пропускала заутрені. Щоб дати уявлення про життя цієї сім'ї, досить сказати, що батько й син завжди їли підгнилі фрукти, бо мадмуазель Кадо мала звичку подавати на десерт лише перестиглі плоди; в домі не знали смаку свіжого хліба і суворо дотримувалися постів, установлених церквою. Садівник одержував убогий пайок, на зразок солдатського, і перебував під невсипущим наглядом цієї старої султанші, до якої господарі ставилися з такою повагою, що дозволяли їй обідати разом з ними. Правда, під час трапези їй доводилося раз у раз снувати між кухнею та їдальнею.

Батьки панни Бландюро погоджувалися видати дочку за Жозефа Блонде лише в тому разі, якщо цього нікчемного адвоката призначать помічником судді. Бажаючи підготувати сина до виконання цих обов'язків, батько наполегливо вбивав йому в голову необхідні знання. Майже всі вечори Блонде-молодший проводив у домі нареченої — після свого повернення з Парижа там бував і Фаб'єн дю Ронсере, що, проте, не вселяло найменших побоювань ні старому, ні молодому Блонде. Закони ощадливості, які керували цим життям, де все розраховували з точністю, гідною "Зважувача золота" Герарда Доу84, де не дозволялося витратити навіть зайву дрібку солі, де з усього намагалися здобути вигоду,— ці закони відступали, коли йшлося про оранжерею або сад. "Пан схибнувся на своїх квітах",— казала мадмуазель Кадо, яка, проте, не вважала безумством сліпу любов судді до Жозефа, бо й сама поділяла це почуття, плекала панича, церувала йому панчохи і хотіла б, аби гроші, "змарновані" на квіти, витрачалися на нього.

Сад Блонде, підтримуваний одним садівником у чудовому стані, перетинався алеями, які були посипані річковим піском і дбайливо розчищалися; а обабіч тяглися довгі клумби, на яких злегка погойдувалися найрідкісніші квіти. Здавалося, тут були зібрані всі земні пахощі, всі барви; тут можна було побачити безліч горщечків,

виставлених на сонці, ящірок на стінах, довгий ряд лопат і сапок,— одне слово, всі невинні знаряддя садівництва та зразки його витонченої продукції, все те, що виправдовує цю високу пристрасть. У кінці оранжереї суддя влаштував широкий амфітеатр, на уступах якого розміщувалися п'ять-шість тисяч горщечків герані — знаменита колекція, помилуватися на яку під час цвітіння приходило багато жителів міста, бували тут люди навіть із сусідніх департаментів. Проїжджаючи через місто, імператриця Марія-Луїза85 вшанувала екзотичну колекцію своїми відвідинами і прийшла в такий захват, що розповіла про це Наполеонові, й імператор нагородив старого суддю орденом Почесного Легіону.

Оскільки вчений садовод не бував у жодному товаристві, крім родини Бландюро, він і гадки не мав про підступи голови суду. А ті, для кого наміри дю Ронсере не були таємницею, надто його боялися, щоб остерегти безневинних Блонде.

Щодо Мішю, то цей молодик, який мав могутніх заступників, не надто цікавився нескладними справами провінційного суду; набагато більше зусиль докладав він, щоб сподобатися дамам з найдобірнішого світського товариства, де його приймали за рекомендацією родини Сен-Сінь. Мішю мав близько дванадцяти тисяч франків річного прибутку, перед ним запобігали матусі всіх дівчат на порі, й він жив собі на втіху. Свої обов'язки в суді Мішю виконував більше для очистки сумління, як ото школярі виконують домашні завдання. Він охоче погоджувався з чужою думкою і незмінно повторював: "Так, пане голово". Але під цією зовнішньою безтурботністю ховалася розумова перевага здібного молодика, який навчався в Парижі й уже відзначився на посаді помічника судді. Звикши мислити широко, він швидко розв'язував питання, з якими довго морочилися старий Блонде і голова; він досить часто допомагав їм розібратися в найзаплутаніших справах. Голова та його заступник не раз радилися з ним у особливо делікатних випадках, вони доручали йому формулювати найскладніші рішення і завжди дивувалися, як швидко й точно виконує він доручену справу, причому старому Блонде нічого не доводилося виправляти в його роботі. Маючи

підтримку найвищої, найпихатішої аристократії, молодий і багатий, помічник судді мало цікавився місцевими інтригами і не переймався дріб'язковими провінційними інтересами. Без нього не обходився жодний пікнік, він жартував з панночками, упадав коло матерів, танцював на балах і грав у карти, як багатий банкір. Одне слово, він чудово справувався з роллю судді-аристократа, не принижуючи, проте, свого авторитету людини розумної, про що він умів нагадати,— і завжди доречно. Надзвичайно приваблювала в ньому і простота, з якою він засвоїв провінційні звичаї, не осуджуючи їх і не критикуючи. Тому в місті докладали всіх зусиль, щоб скрасити його вимушене заслання.

Королівського прокурора, талановитого юриста, що встиг відзначитись і на політичній арені, голова суду побоювався. Якби прокурор був у місті, до арешту Віктюрнієна не дійшло б. При своїй спритності й великому практичному досвіді прокурор зумів би затерти справу. Тому голова суду й дю Круазьє для здійснення свого підступного задуму вирішили скористатися його від'їздом на сесію палати депутатів у Париж, де він мав славу одного з найкрасномовніших ораторів урядової партії; вони розрахували,— і непомильно! — що коли справа дійде до суду і набуде розголосу, то її вже ніяк не вдасться зам'яти. Адже в ті часи жоден прокурор не прийняв би без уважного розгляду, а то й доповіді генеральному прокуророві позову за звинуваченням у підробці документа на старшого сина однієї з найвельможніших родин у королівстві. За таких обставин прокуратура разом з адміністративною владою спробувала б знайти тисячі шляхів до замирення, щоб не дати ходу заяві, яка могла б привести необачного молодика на каторгу. Те саме, мабуть, було б зроблено і для впливової ліберальної родини, не настроєної відверто вороже до престолу та церкви. Отож дю Круазьє було не так просто домогтися, щоб його позов прийняли та ще й відразу дали наказ про арешт молодого графа.

Ось яким чином голові суду та дю Круазьє все ж таки пощастило досягти своєї мети.

За відсутності окружного прокурора всіма справами в прокуратурі орудував Соваже, молодий адвокат роялістських поглядів, якого призначили старшим помічником прокурора лише за те, що він плазував перед можновладцями. Тільки він міг прийняти позов дю Круазьє і дати розпорядження почати слідство. Соваже, людина маленька, не мав ніяких прибутків і жив тільки на платню. Отже, влада мала всі підстави розраховувати на чиновника, який цілком від неї залежав. Голова суду зумів скористатися з цієї обставини. В той-таки день, коли жаданий підроблений чек опинився в руках у дю Круазьє, пані дю Ронсере за намовою чоловіка мала тривалу бесіду із Соваже; вона знову й знову підкреслювала, яке ненадійне становище в нижчого чиновника суду та прокуратури: щоб занапастити його майбутнє, досить дріб'язкової примхи міністра або випадкової помилки.

— Якщо ви людина сумлінна й відмовитеся підтримати незаконну вимогу влади, ви пропали. Отже,— вела вона далі,— вам слід розумно скористатися зі свого нинішнього становища, щоб вигідно одружитися, і тоді ви назавжди вбезпечите себе від фатальних випадковостей; маючи чималий статок, ви легко влаштуєтеся на посаду судді — а суддів у нас не змінюють. Ось вам і випадок — іншого такого може й не повторитися. Всім відомо, що в пана дю Круазьє ніколи не буде дітей; отже, весь статок — і його, і дружини — перейде до їхньої племінниці панни Дюваль. Її батько — власник металургійного заводу, в нього капшук уже й тепер туго напханий, та й у його батька, досі живого, гроші є. В обох Дювалів, думаю, набереться не менше мільйона франків, і вони ще подвоять цей капітал за допомогою дю Круазьє, нині пов'язаного тісними діловими стосунками з найбагатшими паризькими банкірами та промисловцями. Батьки панни Дюваль, безперечно, видадуть дочку за того, на кого вкаже її дядько дю Круазьє, адже племінниця одержить від нього подвійну спадщину, бо в дружини дю Круазьє нема близьких родичів, і вона, звичайно, зобов'яжеться за весільним контрактом заповісти усе своє майно панні Дюваль. Ви знаєте, як ненавидить дю Круазьє д'Егріньйонів, зробіть йому послугу, станьте на його бік, прийміть позов на молодого д'Егріньйона, який підробив чек. Почніть судове переслідування негайно, не запитуючи думки прокурора. А потім

моліть Бога, щоб міністр усунув вас від посади за неупереджене виконання вашого обов'язку всупереч намірам влади — ваше щастя буде вже забезпечене! Ви матимете чарівну дружину й одержите посаг, який дасть вам тридцять тисяч франків річного прибутку, не кажучи вже про надії на ще чотири мільйони, які дістануться вам років так через десять.

Щоб умовити старшого помічника прокурора, знадобилося тільки два дні. Голова суду і Соваже вирішили держати справу в таємниці від судді Блонде, від Мішю та від молодшого помічника прокурора. Голова суду розраховував на безсторонність Блонде — якщо йому буде подано переконливі докази — і сподівався, що більшість буде на його боці. Правда, він зовсім не подумав про Камюзо, і тепер, коли слідчий несподівано перекинувся на бік ворога, всі його розрахунки опинилися під загрозою. Голова хотів запустити справу в рух, перш ніж про неї довідається прокурор. А що як Камюзо або молодший помічник попередять його?

Тепер ознайомимося з особистим життям слідчого Камюзо і, можливо, це допоможе читачеві зрозуміти, чому Шенель мав надію схилити молодого судовика на бік д'Егріньйонів і навіть наважився зупинити його на вулиці, намагаючись спокусити його. Син — від першої дружини — знаменитого паризького торговця шовковими тканинами, чия крамниця була на вулиці Бурдонне, молодий Камюзо обрав собі професію судовика за бажанням батька, який плекав щодо нього досить-таки шанолюбні задуми. Одружившись, він здобув собі не тільки жінку, а й протекцію дверника королівського кабінету, протекцію, здавалося б, незначну, але вагому. Вона вже принесла свої плоди: призначення на посаду судді, а потім і слідчого. При укладенні шлюбного контракту батько забезпечив сина всього шістьма тисячами франків річного прибутку, що дорівнювало посагу покійної дружини статечного торговця за винятком суми, на яку він сам претендував як чоловік небіжчиці. А що панна Тіріон принесла тільки двадцять тисяч франків посагу, а платня провінційного слідчого не перевищує півтори тисячі франків на рік, то молоде подружжя майже бідувало, ретельно

приховуючи своє скрутне матеріальне становище від сторонніх очей. Правда, судові слідчі одержують доплату в тисячу франків на непередбачені витрати, пов'язані з виконанням їхніх службових обов'язків. Тому посада слідчого, хоч і нелегка, служить предметом заздрощів і домагань. Але й усунути слідчого можуть у будь-який час, і пані Камюзо недарма висварила чоловіка за те, що він був так недоречно відвертий у розмові з головою суду. Марі Сесіль Амелі Тіріон за три роки подружнього життя переконалася, що Бог благословив її шлюб: за цей час вона вже двічі щасливо розродилася — спочатку дівчинкою, потім хлопчиком. Але тепер вона благала Всевишнього, щоб надалі Він не благословляв її так щедро, бо завдяки ласці Господній їхня скрута загрожувала перетворитися на злидні. Спадщини від Камюзо-батька їм, очевидно, довелося б чекати ще довго. До того ж ця багата спадщина не обіцяла дітям Камюзо більше як по вісім-десять тисяч прибутку кожному: у статечного купця дітей було аж четверо від двох дружин. Ну а коли нарешті здійсниться те, що свати називають "надіями", чи не треба буде вже слідчому думати про те, як улаштувати власних дітей? Тому кожен зрозуміє, в якому становищі була пані Камюзо, жіночка вельми рішуча й розважлива. Вона надто добре усвідомлювала, до яких згубних наслідків може призвести найменша помилка чоловіка, щоб не втручатися в його службові справи.

Амелі була єдиною дочкою старого слуги Людовіка XVIII, слуги, який супроводжував свого монарха в Італію, в Курляндію, в Англію, і король надав йому найвищу посаду, яку той міг посісти — дверника при своєму кабінеті. На Амелі з дитинства ніби падав відблиск королівського двору. Батько розповідав їй про вельмож, міністрів та інших високих осіб, про яких він доповідав королю, яких проводив у кабінет і яких бачив, коли вони виходили з кабінету. Не дивно, що вихована ніби на порозі Тюїльрі, Амелі Тіріон засвоїла правила життя та поведінки, які панували при дворі, і вважала за непохитний закон необхідність беззаперечно підкорятися владі. Тому вона мудро розважила, що, ставши на бік д'Егріньйонів, її чоловік догодить герцогині де Мофріньєз і здобуде прихильність двох знатних родин, які підтримають її батька, коли той, обравши слушну хвилину, замовить королю слово за свого зятя. І тоді

при першій же нагоді Камюзо переведуть у Паризький округ, а згодом і в Париж. Це підвищення, про яке Амелі так мріяла, якого так прагнула, мало принести їм платню в шість тисяч франків, до того ж вони оселилися б у домі її батька або в старого Камюзо, здобувши всі переваги, які обіцяло молодому подружжю життя біля багатої рідні. Якщо прислів'я "чого очі не бачать, того серцю не жаль" точно зображує почуття більшості жінок, то ще з більшим правом його можна застосувати до родинних взаємин, а надто до протекції міністрів та королів. У всі часи люди, що особисто прислуговували монархам, успішно влаштовували свої справи; не можна не цікавитися людиною, яку щодня бачиш, хай то буде всього-на-всього лакей.

Пані Камюзо, яка сподівалася, що жити їй тут недовго, найняла невеликий будиночок на Лебединій вулиці. Місто було не багатолюдне і такий промисел, як здавання внайми мебльованих помешкань, не знайшов тут розвитку. А родина слідчого не була настільки багата, щоб жити в готелі, як Мішю. Пам'ятаючи про їхні скромні прибутки, парижанка задовольнилася меблями місцевого виробництва і винайняла цей на диво непоказний будиночок, який, проте, справляв приємне враження своєю невигадливою простотою. Притиснутий до сусіднього дому, він виходив фасадом у двір; з кожного поверху на вулицю дивилося одне вікно. Двір був обгороджений з двох боків кам'яними мурами, попід якими росли кущі троянд і крушини, а в його глибині, навпроти дому, стояла повітка, що спиралася на дві цегляні арки. І так похмурий, будинок здавався ще похмурішим у затінку горіха, що височів посеред двору, куди можна було увійти крізь невеличку хвіртку. Піднявшись на ґанок із двома приступками й залізними перилами майстерного лиття, але дуже заржавілими, ви потрапляли до їдальні з вікном на вулицю; з протилежного боку на нижньому поверсі була кухня. Дерев'яні сходи в кінці коридору, що розділяв ці два приміщення, вели на другий поверх, де теж було дві кімнати: в одній — кабінет слідчого, в другій — спальня. Одна з кімнаток мансарди призначалася для куховарки, друга — для покоївки, разом з якою поміщалися й діти. Стелі в усіх кімнатах трималися на побілених вапном сволоках, проміжки між якими були отиньковані. Обидві кімнати другого поверху і

зала на нижньому поверсі були прикрашені вигадливими панелями, що свідчили про дивовижну терплячість різьбярів по дереву минулого століття. Ці дерев'яні панелі, пофарбовані в брудно-сірий колір, мали досить похмурий вигляд. Кабінет слідчого був обставлений так само, як кабінети провінційних адвокатів: великий письмовий стіл, крісло з червоного дерева, книжкова шафа з необхідними для кожного, хто вивчає право, книжками, скромні меблі, привезені з Парижа. Кімната пані Камюзо була обставлена по-місцевому: білі з голубим штори, килим, примхливі меблі, що тільки на перший погляд здаються модними, а насправді це просто зразки, які не прижилися в Парижі. Щодо зали на нижньому поверсі, то це була звичайна провінційна їдальня — гола, холодна, з просякнутими вогкістю злинялими шпалерами. І в цій жалюгідній кімнаті з видом на горіх, на облямований густим листям мур, на майже пустельну вулицю жвава весела жінка, що звикла до розваг, до паризького гармидеру, день у день сиділа або сама-одна, або в товаристві нецікавих і тупих гостей; вона навіть воліла нудитися в самоті, ніж терпіти їхнє пустопорожнє базікання, адже варто їй було сказати щось дотепне, як співрозмовники починали тлумачити її слова так і сяк, і відразу виникала напруженість. Дітьми вона опікувалася не так з любові до них, як для того, щоб внести бодай якийсь інтерес у своє майже відлюдне життя. Свій природжений розум вона могла застосувати, лише розгадуючи інтриги, які плелися навколо неї, підступи провінціалів, їхні амбіції, завжди обмежені вузьким колом примітивних інтересів. Тому Амелі швидко й легко проникала в таємниці, про які чоловік навіть не здогадувався. Сидячи біля вікна у своїй кімнаті й забувши про вишивання, вона бачила перед собою не повітку, під якою лежали дрова і де покоївка прала білизну, а Париж, де все милує зір, де всюди буяє життя; вона мріяла про паризькі бали і плакала, що доля закинула її в холодну провінційну тюрму. Її поймав розпач, коли вона думала, що в цьому тихому містечку ніколи не буде ні змов проти уряду, ні бучних процесів. І їй марилося, що довго ще животітиме вона в своєму похмурому закапелку, в тіні горіха.

Пані Камюзо була маленька білява жіночка, повна і свіжа, з надміру опуклим чолом, запалим ротом і випнутим підборіддям — риси, які

молодість трохи скрашує, але які рано надають жінці старечого вигляду. Її жваві розумні очі надто промовисто виражали простодушне прагнення вибитися нагору і заздрість до чужого успіху, породжену приниженим становищем, вони освітлювали це пересічне обличчя, наче два вогники, ушляхетнюючи його силою почуття, яке зникне, коли прийде успіх. Аби гарно вдягтися, Амелі вдавалася до всіляких хитрощів, вигадувала оздоби, вишивки; вона обмірковувала свої убори разом з покоївкою, яку привезла з Парижа, і в такий спосіб підтримувала в провінції свою репутацію парижанки. В місті остерігалися гострого язичка Амелі й не любили її. Проникliва і спостережлива, як більшість жінок, котрі нудяться від неробства і не знають, чим заповнити свій день, вона в решті решт розгадала таємні наміри голови суду і вже якийсь час тому порадила Камюзо оголосити йому війну. Справа молодого графа могла дати для цього чудовий привід. Того дня, коли вони збиралися на вечірку до дю Круазьє, Амелі легко довела чоловікові, що в цій справі перший помічник прокурора пішов проти бажання начальства. Камюзо повинен скористатися цим процесом як сходинкою до успіху, зробивши послугу родині д'Егріньйонів, набагато впливовішій, ніж прибічники дю Круазьє.

— Панну Дюваль ніколи не віддадуть за Соваже, його тільки поманили нею. Наші макіавеллі з вулиці Валь-Нобль, заради яких він готовий пожертвувати своїм становищем, ошукають його, мов дитину. Цей процес проти д'Егріньйонів, так підступно налаштований дю Ронсере, який діє на користь дю Круазьє, принесе вигоду насамперед тобі, ось побачиш, Камюзо,— сказала вона чоловікові, коли вони повернулися додому.

Проникliва парижанка розгадала також, що дю Ронсере потай підлещується до Бландюро, для неї було очевидно, чому він намагається порушити плани старого Блонде. Але досі вона не бачила ніякої для себе вигоди в тому, щоб остерегти старшого або молодшого Блонде від небезпеки, яка над ними нависла. Вона втішалася цією комедією, не здогадуючись, у якій великій пригоді стане їм розкрита нею таємниця шлюбної пропозиції, з якою від імені Фаб'єна дю Ронсере звернувся до

батьків панни де Бландюро наступник Шенеля. Пані Камюзо берегла ці відомості на випадок, якщо голова суду надумає чимось допекти Камюзо — і тоді вона пригрозила б дю Ронсере, що попередить садовода про те, що квітку, яку Блонде мріяв пересадити до своєї оранжереї, хочуть у нього викрасти.

На відміну від пані Камюзо, Шенель не зумів відгадати, якими засобами дю Круазьє та голова суду перетягли на свій бік старшого помічника прокурора, але, вивчаючи різних людей з їхніми різними інтересами, котрі гуртувалися навколо геральдичних лілей королівського суду, він дійшов висновку, що може розраховувати на підтримку прокурора, слідчого Камюзо та Мішю. Якби пощастило залучити на бік д'Егріньйонів двох суддів, процес не зміг би відбутися. А нотар добре знав про заповітну мрію старого Блонде і сподівався, що навіть цей неупереджений суддя виявить упередженість заради мети свого життя — призначення сина на посаду помічника судді. Отож Шенель заснув, сповнений надій, вирішивши, що завтра піде до судді Блонде і допоможе старому здійснити його надії, розкривши йому очі на підступний задум голови дю Ронсере. А заручившись підтримкою судді, Шенель збирався потім вступити в переговори зі слідчим, якого сподівався переконати, якщо не в цілковитій невинності Віктюрнієна, то принаймні в тому, що він припустився необережного вчинку, й, отже, звести справу до необачної витівки легковажного юнака. Сон Шенеля був тривожний і недовгий, бо вдосвіта домоправителька розбудила його, повідомивши про появу вродливого юнака,— герцогині де Мофріньєз, яка приїхала в кареті, сама, перевдягнена чоловіком.

— Я тут, щоб урятувати його або загинути разом з ним,— сказала вона нотареві, якому здавалося, що він досі спить і бачить сон.— Зі мною сто тисяч франків, які король дав мені із своїх особистих коштів, щоб ми змогли купити підтвердження Віктюрнієнової невинності, якщо наш ворог продажний. На випадок невдачі я привезла отруту, яка звільнить графа від усіх життєвих розчарувань, а заодно — й від суду. Але невдачі бути не може. Слідом за мною їде королівський прокурор, якого я

сповістила про те, що тут відбувається. Він не зміг приїхати разом зі мною, бо чекає розпоряджень від міністра юстиції.

Шенель відповів герцогині не менш драматичною сценою. Він загорнувся в халат, упав перед нею навколішки й поцілував їй ноги, перепрошуючи за те, що від радості геть розгубився.

— Ми врятовані! — вигукнув він і відразу розпорядився, щоб Брігітта приготувала все, в чому герцогиня мала потребу після ночі, проведеної в поштовій кареті.

Він закликав прекрасну Діану до мужності й попросив її негайно піти з ним до судового слідчого, поки не розвиднілося, адже треба зберегти цей візит у таємниці, та й буде краще, щоб у місті не знали про приїзд герцогині де Мофріньєз.

— Хіба мій паспорт не в порядку? — мовила герцогиня, показавши Шенелю документ на ім'я віконта Фелікса де Ванденеса, доповідача в державній раді й особистого королівського секретаря.— І хіба я погано граю чоловічу роль? — додала вона, поправляючи кучері модної перуки і змахнувши хлистом.

— Ох пані герцогине, ви просто ангел! — вигукнув Шенель зі слізьми на очах. (Ангелом герцогині судилося бути завжди, навіть у чоловічому вбранні).— Застебніть ваш сюртук на всі ґудзики, закутайтеся з головою в плащ, беріть мене під руку й біжімо до Камюзо, поки на вулицях немає людей.

— Камюзо? Це його так дражнять?*

— Та ні. Але ніс у нього цілком виправдовує його прізвище.

* Камюзо — кирпатий (фр.).

Хоча серце в старого нотаря стискалося від болю, він, одначе, вважав за необхідне підкорятися примхам герцогині — сміятися, коли вона сміялася, плакати, коли вона плакала. Але його вражала легковажність цієї жінки, яка, навіть роблячи таку важливу справу, знаходила в ній привід для жартів. Та чого він лишень не витерпів би задля порятунку свого дорогого Віктюрнієна! Поки Шенель одягався, пані де Мофріньєз пила каву з вершками, яку подала їй Брігітта; герцогиня дійшла висновку, що провінційні куховарки переважають паризьких шеф-кухарів, які нехтують тонкощі, такі важливі для людей з вишуканим смаком. Завдяки своїй передбачливості, яка розвинулася в неї на службі в хазяїна — любителя попоїсти, Брігітта змогла подати герцогині чудовий сніданок. Потім Шенель і його чарівний супутник попрямували до будинку подружжя Камюзо.

— А, то існує й пані Камюзо? — сказала герцогиня.— Ну, тоді наша справа залагодиться.

— Тим більше,— відповів їй Шенель,— що ця пані нудиться в нашому провінційному товаристві, вона — парижанка.

— В такому разі з нею можна говорити відверто.

— Ви самі вирішите, що їй сказати, а про що змовчати,— смиренно відповів Шенель.— Я думаю, їй надзвичайно полестить, що герцогиня де Мофріньєз вшанувала її візитом. Щоб уникнути зайвого ризику, ви, мабуть, залишитеся в неї до вечора. Якщо це не видасться вам незручним.

— А вона гарненька, ця пані Камюзо? — спитала герцогиня таким тоном, ніби йшлося про суперницю.

— У себе вдома вона, можна сказати, королева,— відповів Шенель.

— В такому разі, вона, звичайно, втручається в судові справи,— провадила герцогиня.— Тільки у Франції, любий пане Шенель, жінки одружуються не тільки з чоловіками, а й з їхніми професіями — державною службою, торгівлею тощо. В Італії, Англії, Іспанії жінки вважають негожим для себе цікавитися діловою діяльністю чоловіків. Вони знати про це не хочуть і захищають своє право на цілковиту необізнаність не менш уперто, ніж наші французькі міщаночки домагаються, щоб чоловіки нічого від них не приховували, а надто коли йдеться про спільне право на сімейне майно,— здається, так це називається вашою юридичною мовою? Француженки такі ревниві, що прагнуть знати кожну дрібницю, яка стосується їхньої родини. Тому у Франції жінка завжди стоїть за спиною в чоловіка, а надто коли виникають якісь життєві ускладнення,— вона наставляє його, керує ним, дає йому поради. Для більшості чоловіків це зручно й вигідно. А в Англії, якщо чоловік за борги потрапить на добу до в'язниці, то коли він повернеться додому, дружина влаштує йому сцену ревнощів.

— Ну от, ми й прийшли — і нікого, Богу дякувати, не зустріли,— сказав Шенель.— У цьому домі, герцогине, на вас дивитимуться як на богиню, адже батько пані Камюзо — дверник при кабінеті його величності короля. Його звуть Тіріон.

— А король навіть не згадав про це! Він ні про що не думає! — вигукнула пані де Мофріньєз.— Не хто інший як Тіріон і провів нас до його величності — князя де Кадіньяна, де Ванденеса і мене! Справді, ми тут, як у себе вдома. Обговоріть усе як слід із чоловіком, а я тим часом побалакаю з жінкою.

Покоївка, яка саме вмивала й одягала двох дітей, провела гостей у невеличку холодну залу.

— Віднесіть цю картку вашій пані,— сказала герцогиня на вухо покоївці,— але віддайте їй особисто. Якщо ви будете стримані, моя люба, ми вам віддячимо.

Чуючи жіночий голос і бачачи перед собою обличчя прекрасного юнака, покоївка стояла мов громом прибита.

— Розбудіть пана Камюзо,— сказав їй Шенель,— і скажіть, що я чекаю його. У мене до нього важливе діло.

Покоївка піднялася нагору. Через кілька хвилин пані Камюзо в пеньюарі стрімголов збігла сходами вниз і повела вродливого незнайомця до себе, перед тим виштовхавши напіводягненого Камюзо разом з його речами до кабінету, звелівши йому вдягтися і чекати на неї. Весь цей переполох спричинила візитна картка, на якій було написано: "Герцогиня де Мофріньєз". Дочка дверника при королівському кабінеті в одну мить зрозуміла все.

— Оце так діла, пане Шенель, можна подумати, що в наш дім блискавка вдарила,— упівголоса мовила покоївка.— Пан одягається в кабінеті, ви можете пройти до нього.

— Про все це нікому ні слова! — сказав нотар.

Відчуваючи підтримку вельможної дами, що заручилася усною згодою короля на будь-які заходи для врятування графа д'Егріньйона, Шенель прибрав владного вигляду; на Камюзо це подіяло куди сильніше, ніж подіяло б смирення, яке проявив би нотар, коли був би самотній і без підтримки.

— Можливо, мої вчорашні слова вас здивували, добродію,— почав він,— але я сказав їх цілком серйозно. Родина д'Егріньйонів розраховує, що ви справедливо проведете слідство у справі, з якої вона має вийти незаплямованою.

— Ваші слова, добродію, ображають мене особисто і піддають невиправданому сумніву неупередженість правосуддя. Та я не стану

вам за це дорікати, адже ваша відданість родині д'Егріньйонів загальновідома, і це певною мірою вас виправдовує. Але...

— Пробачте, що уриваю вас,— сказав Шенель.— Я прямо скажу вам те, що думає, проте не наважується висловити вголос ваше начальство; люди з тямою в голові повинні зрозуміти, а ви ж людина розумна. Припустімо навіть, молодий граф учинив необачно, але невже ви гадаєте, що королю, дворові й уряду буде приємно, коли людину з таким ім'ям, як граф д'Егріньйон, посадять на лаву підсудних? Хіба падіння стародавніх дворянських родів у інтересах королівської влади, в інтересах країни? Сьогодні опозиція галасує про рівність, але гарантія справжньої суспільної рівності саме в існуванні вищої аристократії, чию велич освячено часом. Та в даному випадку йдеться навіть не про необачність — ми просто стали жертвами майстерно наставленої пастки.

— Цікаво знати — якої пастки? — запитав слідчий.

— Річ у тому, добродію,— став пояснювати Шенель,— що протягом двох років пан дю Круазьє безвідмовно дозволяв графові д'Егріньйону виписувати на його ім'я переказні векселі на великі суми. Ми подамо вам векселі на суму понад триста тисяч франків, уже оплачені графом, причому гроші вносив я і — зважте на цю обставину! — іноді до терміну оплати по векселю, а іноді після. Граф д'Егріньйон покаже розписку, видану йому ще до того числа, яким позначено чек, що про нього позивач твердить, ніби він підроблений. Хіба тепер вам не очевидно, що скарга дю Круазьє — плід ненависті й ворожнечі між партіями? І хіба це звинувачення не скидається на підлу обмову нащадка старовинного дворянського роду ворогами церкви й престолу? Документ, про який ідеться, не більше фальшивий, ніж ті, що виходять із моєї контори. Викличте до себе пані дю Круазьє, яка ще нічого не знає про позов, і вона підтвердить, що я вніс їй гроші й вона залишила їх у себе для передачі чоловікові, який у ті дні був відсутній і який чомусь їх у неї не вимагає. А допитайте позивача — і він вам, думаю, скаже, що йому невідомо про внесення мною грошей пані дю Круазьє.

— Такі заяви, добродію, ви можете робити в салоні пана д'Егріньйона або при людях, які нічого не тямлять у справах,— вони вам, може, й повірять. Але судовий слідчий, якщо він не безнадійний йолоп, ніколи й думки не допустить, щоб така покірна дружина, як пані дю Круазьє, берегла у себе в шухляді сто тисяч екю, нічого не сказавши про це чоловікові, або щоб старий досвідчений нотар не повідомив дю Круазьє про сплату грошей, коли той повернувся з Парижа.

— Старий досвідчений нотар сам поїхав до Парижа, добродію, щоб покласти край марнотратству молодого графа.

— Я ще не допитував графа д'Егріньйона,— відказав слідчий.— Його свідчення значно прояснять справу.

— Він у одиночному ув'язненні? — спитав нотар.

— Так,— відповів Камюзо.

— Усе залежить від вас, добродію! — вигукнув Шенель, зрозумівши, в якому небезпечному становищі опинився молодий граф.— Розслідування можна провести і в нашу користь, і проти нас. Вам доведеться обирати одне з двох: чи повірити свідченням пані дю Круазьє і встановити, що гроші було виплачено перед тим як подали чек, чи влаштувати допит звинуваченому в підробці документа нещасному молодикові, який, розгубившись, може все переплутати і скомпрометувати себе. Самі вирішуйте, що вірогідніше: чи забудькуватість жінки, яка нічого не тямить у справах, чи підробка документів одним з д'Егріньйонів.

— Не про це йдеться,— відповів слідчий.— Нам передусім треба з'ясувати, чи перетворив граф д'Егріньйон на чек останню сторінку листа, якого надіслав йому дю Круазьє.

— Ет, він мав на це повне право! — вигукнула пані Камюзо, швидко заходячи до кімнати в супроводі вродливого незнайомця.— Адже пан Шенель вніс гроші...— Вона нахилилася до чоловіка й зашепотіла йому на вухо: — Тебе призначать помічником судді в Парижі при першій же нагоді. Ти зробиш послугу самому королю, якщо правильно поведеш цю справу, і я певна — він тебе не забуде. Цей юнак — герцогиня де Мофріньєз, гляди, нікому не проговорися, що ти її бачив; наберися мужності й зроби все можливе для молодого графа.

— Але ж панове,— сказав Камюзо,— навіть якщо висновки слідства будуть сприятливі для молодого графа, хіба можу я поручитися за вирок суду? І метрові Шенелю, і тобі, моя люба, добре відомі наміри голови.

— А що нам його наміри? — сказала пані Камюзо.— Сходи сьогодні ж уранці до Мішю, розкажи йому про арешт молодого графа, і вас уже буде двоє проти двох, запевняю тебе. Адже Мішю — парижанин, і ти знаєш, як він відданий аристократії. Добрий пес на своїх не гавкає.

В цю мить за дверима почувся голос мадмуазель Кадо — вона принесла слідчому термінового листа. Камюзо вийшов і відразу повернувся, читаючи вголос:

"Заступник голови суду просить пана Камюзо взяти участь у засіданнях, сьогодні й наступними днями, аби суд міг працювати в повному складі за відсутності пана голови.

З найщирішою повагою і т. д.".

— Оце тобі й слідство у справі д'Егріньйона! — вигукнула пані Камюзо,— Хіба не казала я, друже, що вони утнуть тобі якийсь лихий жарт? Дю Ронсере поїхав, щоб обмовити тебе перед генеральним прокурором і головою королівського суду. Тебе усунуть ще до того, як ти закінчиш слідство. Тепер ти зрозумів?

— Ви залишитеся на своїй посаді, добродію,— сказала герцогиня,— Сподіваюся, що королівський прокурор прибуде вчасно.

— До приїзду прокурора все має бути вирішено! — із запалом вигукнула маленька пані Камюзо.— Так, так, мій любий,— додала вона, глянувши на чоловіка, якому немов заціпило. Ну, старий лицеміре, дю Ронсере, ти надумав нас обхитрувати, але нічого в тебе не вийде! Ти вирішив приготувати нам несподіванку, а твоя слуга покірна Сесіль Амелі Тіріон приготує тобі аж дві. Бідоласі Блонде, вважай, пощастило, що голова суду поїхав домагатися, щоб тебе зняли; тепер він здобуде неповторну нагоду одружити нарешті свого йолопа-синочка з панною Бландюро. Доведеться вставити клепку старому. Ти, Камюзо, іди до Мішю, а ми з герцогинею тим часом побуваємо в Блонде. Не дивуйся, коли в місті поповзе чутка, що я вранці прогулювалася з полюбовником.

Пані Камюзо взяла герцогиню під руку і найглухішими провулками, щоб уникнути небажаних зустрічей, повела її до будинку старого судді. Шенель тим часом побував у в'язниці, куди потай провів його Камюзо, і переговорив з молодим графом. Куховарки, слуги та обиватели, які у провінції встають рано, всі, хто бачив, як пробиралися манівцями пані Камюзо з герцогинею, прийняли незнайомого юнака за її коханця, що приїхав з Парижа. Як і передбачила Сесіль Амелі, увечері чутка про її непристойну поведінку вже передавалася з уст до уст і викликала не одне ядуче зауваження. Пані Камюзо та її уявний коханець застали старого Блонде в оранжереї. Він привітався з дружиною колеги, а на чарівного юнака кинув тривожний і підозріливий погляд.

— Дозвольте відрекомендувати вам двоюрідного брата мого чоловіка,— сказала пані Камюзо, кивнувши в бік герцогині,— одного з найвідоміших паризьких садоводів. Він тут проїздом з Бретані й зупинився в нас тільки на день. Він багато чув про ваші квіти та кущові рослини, і я взяла на себе сміливість привести його сюди в таку ранню пору...

— Ага! То ви, значить, садовод...— сказав старий суддя.

Герцогиня мовчки вклонилася.

— Ось-но гляньте,— провадив Блонде,— це моє кофейне дерево, а онде — чайний кущ.

— Чого це, ні сіло ні впало, раптом поїхав до Парижа голова суду? — спитала пані Камюзо.— Ладна об заклад побитися, що його від'їзд пов'язаний із моїм чоловіком.

— Так, справді. А ось, пане, найоригінальніший кактус у світі,— мовив Блонде, показуючи на вазон з рослиною, схожою на індійський очерет, поїдений проказою.— Його мені привезли з Нової Голландії. Ви щось надто молоді, пане, для садовода.

— Забудьте про квіти, шановний пане Блонде,— сказала дружина слідчого.— Ідеться про вас, про ваші надії, про одруження вашого сина з панною Бландюро. Голова суду збирається пошити вас у дурні.

— Облиште...— недовірливо промовив суддя.

— Так, це правда,— сказала пані Камюзо.— Якби ви менше цікавилися квітами, а більше — людьми, ви давно зрозуміли б, що й посаг, і надії, які виплекали, поливали, доглядали, прополювали,— все це ось-ось буде зірвано лукавими руками людини віроломної і підступної.

— Пані!..

— Авжеж! Ніхто вас досі не остеріг — бо кому захочеться псувати взаємини з головою суду! Але я тут людина тимчасова і за допомогою ось цього юнака скоро знову переселюся до Парижа. Тому я не боюся відкрити вам очі. Так от, знайте, що наступник Шенеля офіційно просив руки Клер Бландюро від імені молодшого дю Ронсере, якому батько й

мати дають п'ятдесят тисяч екю. Фаб'єн до того ж дав обіцянку, що стане адвокатом і домагатиметься призначення на посаду судді.

Старий Блонде впустив вазона з кактусом, якого взяв у руки, щоб показати герцогині.

— О, мій кактус! О, мій син! Панна Бландюро!.. О горе, квітка кактуса зламалася!

— Заспокойтеся, все ще можна залагодити,— сказала пані Камюзо, засміявшись.— Хочете, щоб через місяць вашого сина призначили суддею? Ми скажемо вам, як цього добитися...

— Пройдіть сюди, пане, подивіться на мою герань. Коли вона цвіте — це казкове видовище. Чому,— звернувся він до пані Камюзо,— ви говорите зі мною про такі справи при вашому родичі?

— А все залежить від нього,— швидко відповіла пані Камюзо.— Ваш син ніколи не стане суддею, якщо ви бодай словом прохопитеся про його візит.

— Еге?

— Мій супутник — рідкісна квітка.

— Он як!

— Це герцогиня де Мофріньєз, яку король послав рятувати молодого д'Егріньйона, заарештованого вчора на підставі позову дю Круазьє, що звинуватив графа в підробці документа. Міністр юстиції заодно з пані де Мофріньєз, і все, що вона пообіцяє нам, буде зроблено...

— Мій кактус уцілів! — сказав суддя, що пильно обдивлявся дорогоцінну рослину.— Кажіть далі, я слухаю.

— Домовтеся з Камюзо й Мішю, зробіть усе, щоб якомога скоріше затерти цю справу — і ваш син дістане призначення на службу. І дуже вчасно, бо це дасть вам змогу покласти край інтригам, якими дю Ронсере обснував родину Бландюро. І не помічником судді буде ваш син, йому дадуть ліпшу посаду. Ще до кінця року його призначать на місце Камюзо. Сьогодні приїздить королівський прокурор, і Соваже доведеться піти у відставку, з огляду на позицію, яку він зайняв у цій справі. Мій чоловік ознайомить вас у суді з документами, які свідчать про невинність графа і доводять, що вся історія з підробленим чеком — пастка, налаштована дю Круазьє.

Старий суддя увійшов у своєрідний олімпійський цирк, на уступах якого розмістилися шість тисяч горщечків з геранню. Він уклонився герцогині й сказав:

— Якщо те, чого ви домагаєтеся, пане, не суперечить закону, все буде зроблено.

— Передайте завтра Шенелю прохання про відставку, і я обіцяю, що через тиждень ваш син дістане призначення. Але спершу переговоріть із королівським прокурором, нехай він вам підтвердить мої слова. Ви, юристи, легше порозумієтеся між собою. Скажіть йому тільки, що герцогиня де Мофріньєз дала вам слово. І ніхто не повинен знати про мій приїзд,— додала вона.

Старий суддя поцілував їй руку, потім безжально зрізав найкращі квіти й подав їй букет.

— Ну що ви! Піднесіть їх ліпше пані Камюзо,— сказала герцогиня,— Дивно буде бачити квіти в руках у чоловіка, що йде під руку з гарненькою жінкою.

— Перш ніж ви підете в суд,— сказала пані Камюзо, звертаючись до Блонде,— навідайтеся до Шенелевого наступника і випитайте в нього, чи правда, що він зробив батькам панни Бландюро пропозицію від імені подружжя дю Ронсере.

Старий суддя, приголомшений двоєдушністю голови, нерухомо стояв біля своїх воріт і дивився навздогін двом жінкам, які поквапилися додому, обираючи найбезлюдніші вулиці. Він бачив, як обвалюється споруда, що її він зводив десять довгих років для улюбленого сина. Невже це правда? Може, його просто морочать? І він майже бігцем подався до нотаря, який купив контору в Шенеля.

Точно о пів на десяту, перед самим засіданням суду, заступник голови Блонде, слідчий Камюзо і суддя Мішю вже були в кімнаті для нарад; коли з'явилися Мішю й Камюзо, які прийшли разом, старий суддя замкнув двері.

— Що ж це діється, пане заступнику голови? — сказав Мішю.— Пан Соваже дає наказ про арешт графа д'Егріньйона, навіть не порадившись із королівським прокурором? Він потурає мстивим підступам якогось дю Круазьє, ворога престолу! Та це справді чорт зна що таке! Голова суду, зі свого боку, від'їжджає і в такий спосіб затримує розслідування! А ми навіть не здогадуємося про цей процес! Чи не збираються нав'язати нам чужу волю?

— Я вперше чую про цю справу,— сказав старий суддя, в душі сам не свій від люті, що голова суду підставив йому ногу в Бландюро.

Нотар, який купив контору в Шенеля, чоловік близький до дю Ронсере, попався на гачок, закинутий старим суддею, який хотів знати правду, й розповів усе відверто.

— Добре хоч, що ми повідомляємо вам про це, шановний колего,— сказав Камюзо Блонде,— а то вашому синові не пощастило б ні сісти в

крісло, прикрашене гербовими лілеями, ні одружитися з панною Бландюро.

— Мій син та його одруження тут ні до чого,— сказав суддя.— Ідеться про графа д'Егріньйона: винний він чи невинний?

— Як з'ясувалося, Шенель заздалегідь передав гроші пані дю Круазьє, з незначного порушення формальностей зробили злочин. Якщо вірити позовній заяві, молодий граф відрізав кінець листа, де був підпис дю Круазьє і перетворив цей папірець на чек, за яким і одержав гроші в банку Келлерів.

— Необережність! — докинув Камюзо.

— Але якщо панові дю Круазьє віддали гроші,— сказав Блонде,— чому ж він учинив позов?

— Гроші в його дружини, і він ще про це не знає, а може, прикидається,— сказав Камюзо.

— Помста провінціала,— зауважив Мішю.

— І все-таки це дуже скидається на підробку документа,— сказав старий Блонде, чию суддівську совість не могла скаламутити жодна пристрасть.

— Ви так гадаєте? — мовив Камюзо.— Але навіть якщо молодий граф не мав права подавати до банку чек за підписом дю Круазьє, підпису він не підробляв. Він подумав, що має таке право, адже Шенель повідомив його, що гроші внесено.

— В такому разі, де ж тут підробка документів? — спитав старий суддя.— Суть підробки документів за цивільним законодавством — це заподіяння збитків іншій особі.

— Якщо навіть погодитися з тлумаченням дю Круазьє, то очевидно, що граф скористався з чужого підпису з однією метою: одержати в банкіра гроші всупереч розпорядженню дю Круазьє не надавати йому дальшого кредиту,— сказав Камюзо.

— Все це, панове, схоже на дріб'язкову прискіпливість,— заявив Блонде.— Позивач одержав гроші, й обвинуваченому, можливо, слід було діждатися чека, але графові д'Егріньйонові гроші знадобилися терміново, і він їх... Ет, облиште! Жадоба помсти, розбуркані пристрасті — ось що таке ваш позов! За самою суттю закону підробка документів включає в себе намір привласнити чужі гроші, здобути якусь вигоду, не маючи на те права. В даному випадку признати злочинний намір ми не можемо: ні римське, ні сучасне право не дає нам для цього жодних підстав,— у рамках цивільного права, звичайно, — бо тут не йдеться про підробку офіційного чи службового документа. У галузі приватного права підробка пов'язується з наміром учинити крадіжку, а де тут крадіжка? Але в які часи ми живемо, панове! Голова суду виїздить із міста, щоб затягти слідство, яке мало б уже закінчитися! Я тільки сьогодні по-справжньому взнав нашого пана голову, але я віддячу йому за свою помилку і навіть із відсотками за прострочений термін: віднині він сам писатиме свої ухвали. Ви повинні завершити слідство якомога швидше, пане Камюзо.

— Я теж так вважаю,— сказав Мішю.— І думаю, що не досить відпустити молодого графа на поруки, треба негайно зняти з нього обвинувачення. Головне — допитати дю Круазьє та його дружину. Можна викликати їх у суд ще під час засідання, пане Камюзо, до четвертої години ви допитали б їх, уже сьогодні ввечері підготували б звіт, і завтра, ще до засідання, ми змогли б прийти до певних висновків.

— А поки виступатимуть адвокати сторін, ми остаточно обміркуємо вирок,— сказав Блонде слідчому.

Судді одягли мантії, й засідання почалося.

Опівдні в дім д'Егріньйонів разом з панною Армандою прибув його преосвященство єпископ. Там на них уже чекали Шенель і абат Кутюр'є. Після короткої наради між прелатом та духовним наставником пані дю Круазьє, абат поквапився до своєї духовної дочки.

Об одинадцятій годині дю Круазьє одержав повістку — його викликали в суд. Йому належало з'явитися між першою і другою годинами в кабінет слідчого. Він прийшов на виклик, опанований цілком зрозумілою тривогою. Голова суду не зміг передбачити ні появи герцогині де Мофріньєз, ні приїзду королівського прокурора, ні раптової змови двох суддів та слідчого й не потурбувався скласти для дю Круазьє план дій на випадок, якщо почнеться слідство. Обидва не чекали такого швидкого розвитку подій. Дю Круазьє прийшов у суд навіть раніше призначеного часу — йому не терпілося взнати, як настроєний Камюзо. Слідчий попросив його дати свідчення. Він поставив йому лише шість запитань:

Чи його, дю Круазьє, підпис на документі, який він вважає за підроблений?

Чи раніше мав він ділові взаємини з паном д'Егріньйоном?

Чи одержував граф д'Егріньйон якісь суми за переказними векселями на дю Круазьє з наступним повідомленням чи без повідомлення?

Чи надсилав він, дю Круазьє, панові д'Егріньйонові листа, в якому давав дозвіл необмежено користуватися його кредитом?

Чи сплачував Шенель якісь борги графа д'Егріньйона?

Чи був він, Круазьє, відсутній у місті в такі й такі дні?

На всі ці запитання дю Круазьє відповів ствердно. Попри його багатослівні пояснення, слідчий завжди підводив позивача до необхідності зробити вибір між простими "так" або "ні". А коли запитання й відповіді були занесені до протоколу, слідчий приголомшив допитуваного таким заключним запитанням:

Чи йому, дю Круазьє, відомо, що суму, зазначену на чеці, який він, дю Круазьє, називає підробленим, було сплачено йому, дю Круазьє, ще за п'ять днів до дати, поставленої на чеці, що засвідчено заявою Шенеля та листом, у якому вищезгаданий Шенель повідомляв графа д'Егріньйона про внесення грошей?

Почувши це останнє запитання, дю Круазьє розгубився. Що означає такий допит? Чи не він, бува, обвинувачений, а граф д'Егріньйон — позивач? Він зауважив, що якби гроші було йому сплачено, він би не вчинив позову проти графа д'Егріньйона.

— Мета правосуддя — розкрити істину,— сказав слідчий, заносячи до протоколу останнє зауваження дю Круазьє.

— Але ж, добродію, гроші...

— Гроші у вас,— сказав слідчий і відпустив допитуваного.

Прийшов і Шенель, теж викликаний у суд. Він дав пояснення, правдивість яких підтвердили свідчення пані дю Круазьє. Графа д'Егріньйона слідчий на той час уже допитав; за підказкою Шенеля той показав першого листа від дю Круазьє, де останній надавав графові право виписувати векселі на його ім'я, не ображаючи його попереднім внесенням грошей. Потім він показав слідчому лист від Шенеля, в якому нотар повідомляв графа про те, що передав дю Круазьє сто тисяч екю. З урахуванням усіх цих обставин стало очевидно, що суд виправдає молодого графа д'Егріньйона. Дю Круазьє повернувся додому блідий, аж запінений від ледве тамованої люті. Він застав дружину у вітальні;

сидячи біля каміна, вона вишивала йому пантофлі. Підвівши на чоловіка погляд, пані дю Круазьє затремтіла, але вона вже зважилася на все.

— Пані, ви що показали слідчому? — крикнув дю Круазьє, затинаючись від гніву.— Ви мене зганьбили, зрадили, довели до згуби!

— Я врятувала вас, добродію,— відповіла дружина.— Якщо коли-небудь ви породичаєтеся з д'Егріньйонами, якщо ваша племінниця вийде заміж за молодого графа, то цю високу честь ви завдячуватимете мені й моїй сьогоднішній поведінці.

— О чудо! Валаамова ослиця заговорила! — вигукнув дю Круазьє.— Тепер я вже нічому не здивуюся. І де ж ті сто тисяч екю, які, за словами слідчого Камюзо, я вже давно одержав?

— Ось вони,— відповіла дружина, дістявши паку банкових білетів із-під подушки свого крісла.— Я не вчинила смертного гріха, заявивши, що пан Шенель передав гроші мені.

— А чому не мені?

— Вас тут не було.

— Ви присягаєтеся в цьому спасінням своєї душі?

— Присягаюся,— відповіла вона твердим голосом.

— Чому ви нічого мені не сказали? — запитав він.

— Це моя помилка. Але вона піде вам на користь. Ваша племінниця, можливо, стане коли-небудь маркізою д'Егріньйон, а ви пройдете в депутати, якщо тільки розважливо поведетеся в цій злощасній справі. Ви зайшли надто далеко, зумійте ж тепер відступити.

Дю Круазьє міряв кроками вітальню, тіпаючись від гарячкового збудження, а його дружина з не меншим хвилюванням чекала, чим усе це закінчиться. Нарешті дю Круазьє подзвонив.

— Сьогодні ввечері я нікого не приймаю, замкніть парадні двері,— сказав він лакею.— Усім, хто прийде, кажіть, що пан і пані поїхали за місто. Ми вирушимо відразу після обіду, розпорядіться, щоб стіл накрили на півгодини раніше.

Увечері в усіх вітальнях, у крамничках, серед бідняків, жебраків, аристократів, торговців — одне слово, в усьому місті поширилася неймовірна новина: заарештовано молодого графа д'Егріньйона за звинуваченням у підробці документа. Говорили, що графа д'Егріньйона судитиме суд присяжних, що його чекає суворий вирок, вічна ганьба. Більшість тих, кому була дорога честь роду д'Егріньйонів, спростовували цю чутку. Коли споночіло, Шенель зайшов до пані Камюзо по юного незнайомця, якого провів у дім д'Егріньйонів. Там їх уже чекала нещасна Арманда. Вона відвела прекрасну герцогиню де Мофріньєз до себе, відступивши їй свою кімнату. Єпископа оселили в кімнаті Віктюрнієна. Коли шляхетна Арманда залишилася з герцогинею на самоті, вона підвела на неї погляд, сповнений глибокого смутку.

— Ви повинні допомогти бідолашному хлопцеві, який занапастив себе через вас,— сказала вона,— хлопцеві, заради якого усі в цьому домі жертвують собою.

Герцогиня уже встигла окинути зірким жіночим поглядом кімнату Арманди д'Егріньйон і побачила в ній, як у дзеркалі, все життя великодушної жінки: холодна, порожня, без найменших слідів розкоші, кімната була схожа на келію черниці. Перед герцогинею ніби водночас постало минуле, теперішнє і майбутнє Арманди; схвильована побаченим, розуміючи, який разючий контраст між цією картиною і нею, герцогинею де Мофріньєз, вона не змогла втримати сліз, що покотилися по її щоках; це й була її відповідь Арманді.

— О, я не мала рації, пробачте мені, герцогине,— сказала стара панна, в якої почуття християнки виявилися сильнішими, ніж навіть любов до Віктюрнієна.— Звідки вам було знати про нашу вбогість, мій племінник не посмів би признатися вам у цьому. До того ж, коли на вас подивишся, можна на все піти, навіть на злочин.

В панни Арманди, худої, блідої, але прекрасної, як ті витончені й строгі лики, що їх уміли малювати лише німецькі майстри, теж очі набігли слізьми.

— Заспокойтеся, ангельська душе,— сказала нарешті герцогиня,— він урятований.

— Так, але наша честь, його майбутнє! Шенель сказав мені, що король про все знає.

— Ми поміркуємо, як виправити лихо,— сказала герцогиня.

Панна Арманда спустилася до вітальні, де вже зібрався Музей старожитностей у повному складі. Прийшли усі завсідники — і не тільки щоб вітати єпископа, а й щоб оточити увагою маркіза д'Егріньйона. Шенель, зайнявши спостережний пост у передпокої, просив кожного, хто приходив, не прохопитися й словом про жахливу новину, щоб гордий старий вельможа довіку не довідався про ганьбу свого роду. Непідкупний нащадок франків був здатний убити сина або дю Круазьє, визнавши злочинцем чи того, чи того. Ніби умисне, маркіз, задоволений, що син повернувся в Париж, говорив про нього більше, ніж звичайно. Король незабаром дасть Віктюрнієнові високу посаду, він потурбується нарешті про д'Егріньйонів. Гості, глибоко пригнічені, всіляко вихваляли Віктюрнієна за чудову поведінку. Панна Арманда намагалася підготувати брата до несподіваної появи сина, сказавши, що Віктюрнієн, безперечно, провідає їх, що він уже, мабуть, у дорозі.

— Ет! — відповів маркіз, стоячи біля каміна.— Якщо він успішно виконує свої обов'язки там, де він є, то хай лишається на місці й не думає про те, яку радість доставив би його приїзд старому батькові. Служба королю має бути на першому місці.

Більшість із тих, хто почув цю фразу, здригнулися. Адже Віктюрнієна можуть засудити, і кат торкнеться розжареним залізом плеча одного з д'Егріньйонів! Запала моторошна тиша. Стара маркіза де Катеран відвернулася; вона не змогла втримати сльозу, що скотилася по її нарум'яненій щоці.

Наступного дня видалася чудова погода і десь години о дванадцятій чи не всі жителі міста висипали на головну вулицю; розбившись на гурточки, вони жваво обговорювали бучну справу графа д'Егріньйона. Правда чи неправда, що молодий граф сидить у в'язниці? Аж раптом у кінці вулиці Сен-Блез з боку префектури з'явилося добре відоме в усьому місті тільбюрі графа д'Егріньйона. Конем правував сам граф, а з ним поруч сидів чарівний, нікому не знайомий юнак: обидва були веселі, сміялися, розмовляли, в петлицях у них красувалися бенгальські троянди. То був один з тих приголомшливих театральних ефектів, враження від яких годі описати словами. О десятій годині ранку суд ухвалив постанову про припинення справи у зв'язку з відсутністю складу злочину, й молодому графові повернули свободу. Дю Круазьє був наче громом вражений, коли зачитали окреме роз'яснення судової постанови: за графом д'Егріньйоном визнавалося право учинити проти нього позов за наклепництво. Старий Шенель ніби випадково проходив у цей час головною вулицею і розповідав усім, хто бажав його вислухати, про те, що дю Круазьє наставив огидну пастку, зазіхнувши на честь д'Егріньйонів, і якщо його не притягнуть до відповідальності за наклеп, то цю поблажливість він завдячуватиме лише всім відомому благородству д'Егріньйонів. Увечері того самого знаменного дня, після того як маркіз д'Егріньйон пішов спати, молодий граф, панна Арманда і красень паж, що зібрався їхати, залишилися у вітальні разом з шевальє, від якого годі було приховати, що чарівний незнайомець — насправді

жінка; крім двох суддів, слідчого та пані Камюзо, він один довідався про приїзд герцогині.

— Честь роду д'Егріньйонів врятовано,— сказав Шенель.— Але від завданого удару він не оговтається і за сто років. Тепер треба виплачувати борги, і вам, пане графе, нічого не лишається, як одружитися з багатою нареченою.

— І взяти її там, де вона знайдеться.

— Знову нерівний шлюб! — вигукнула панна Арманда.

Герцогиня засміялася.

— Краще одружитися, ніж померти,— сказала вона і дістала з жилетної кишені пляшечку, яку їй дали в аптеці Тюїльрійського палацу.

Панна Арманда здригнулася, а Шенель узяв руку прекрасної де Мофріньєз і поцілував її, не спитавши дозволу.

— Чи не збожеволіли ви тут усі, бува? — сказала герцогиня.— Чи не забули, що ми живемо нині в дев'ятнадцятому сторіччі, а не в п'ятнадцятому? Мої любі, дворянства більше не існує, залишилася тільки аристократія. Цивільний кодекс Наполеона знищив спадкові привілеї, як гармата знищила феодалізм. Якщо у вас будуть гроші, ви станете куди вельможніші, ніж тепер. Одружуйтеся з ким бажаєте, Віктюрнієне, і ви зробите вашу дружину знатною дамою — ось єдиний непорушний привілей, що залишився у французького дворянства. Хіба Талейран не одружився з пані Гран86, анітрохи себе не принизивши? А шлюб Людовіка XIV із вдовою Скаррона87?

— Так він же взяв її не заради грошей,— сказала панна Арманда.

— А ви погодилися б приймати графиню д'Егріньйон, якби вона була племінницею дю Круазьє? — запитав Шенель.

— Не виключено,— відповіла герцогиня.— Але король був би радий бачити її при дворі, в цьому я не сумніваюся. Та ви, мабуть, анічогісінько не знаєте про сучасні звичаї? — сказала вона, помітивши, з яким подивом її слухають.— Віктюрнієн побував у Парижі, він розуміє, що й до чого. Навіть при Наполеоні ми мали більше ваги, ніж тепер. Одружуйтеся з панною Дюваль, Віктюрнієне, одружуйтеся з ким хочете, ваша дружина буде такою самою справжньою маркізою д'Егріньйон, як я — герцогиня де Мофріньєз.

— Все загинуло, навіть честь,— промовив шевальє, похнюпившись.

— Прощайте, Віктюрнієне,— сказала герцогиня, цілуючи його в чоло, — ми більше не побачимося. Вам краще жити на своїй батьківщині, повітря Парижа для вас шкідливе.

— Діано! — в розпачі вигукнув молодий граф.

— Пане, ви забуваєтеся! — холодно відказала герцогиня.

Відкинувши роль чоловіка, переставши бути коханкою, вона хоч і лишилася ангелом, проте знову стала герцогинею і не тільки герцогинею, а й мольєрівською Селіменою.

Пані де Мофріньєз із гідністю вклонилася своїм співрозмовникам, і в шевальє скотилася остання сльоза захвату, яку він пролив на честь прекрасної статі.

— Як вона нагадує мені принцесу Горіцу! — неголосно вигукнув він.

Діана вийшла. Кучер ляснув батогом, і цей виляск повідомив Віктюрнієнові, що його прекрасному роману, його першій юнацькій

пристрасті настав кінець. Поки молодому графові загрожувала небезпека, Діана ще могла бачити в ньому свого коханого. Але тепер, коли його було врятовано, вона відчула до нього зневагу як до людини безвільної — таким він, зрештою, й був.

Через півроку Камюзо перевели до Парижа — спочатку помічником судді, а потім і слідчим. Мішю став королівським прокурором. Добряка Блонде підвищили в радники при королівському суді, й він прослужив там рівно стільки часу, скільки було треба, щоб вийти у відставку, а повернувшись до рідного міста, знову оселився в своєму затишному будиночку. Жозеф Блонде сів у суддівське крісло, в якому сидів його батько, і лишався в ньому до кінця своїх днів без найменших надій на підвищення; він став чоловіком панни Бландюро, яка сьогодні нудиться в тому цегляному будиночку серед квітів, мов короп у мармуровому басейні. Крім того, Мішю й Камюзо були нагороджені орденом Почесного Легіону, а старий Блонде — офіцерським хрестом. Першого помічника прокурора Соваже послали служити на Корсіку на превелике задоволення дю Круазьє, який, звичайно, не мав бажання видавати за нього племінницю.

За намовою дю Ронсере дю Круазьє звернувся в королівський суд із клопотанням переглянути справу — і програв. У всіх кінцях департаменту ліберали розказували, що молодий д'Егріньйон сфальшував чек. Роялісти й собі розповідали, до яких підступів удався дю Круазьє, охоплений жадобою помсти. Між ним і Віктюрнієном відбулася дуель. Випадок був на боці колишнього постачальника, який тяжко поранив супротивника і цим ніби підтвердив свої звинувачення. Справа про підробку чека ще дужче розпалила ворожнечу між двома партіями, бо ліберали доречно й недоречно витягували її на світ Божий. Дю Круазьє постійно терпів поразку на виборах і втратив усяку надію видати племінницю за молодого графа, а надто після дуелі.

Через місяць після затвердження вироку королівським судом Шенель, виснажений цією жахливою боротьбою, якій він віддав усі свої духовні та фізичні сили, помер, радіючи перемозі,— так помирає старий

вірний пес, якому ікла дикого кабана розпанахали черево. Він помер майже щасливий, наскільки він міг бути щасливим, залишаючи д'Егріньйонів майже розореними, а молодого графа в убогості, замученого нудьгою, без жодних надій на майбутнє. Ця гірка думка на додачу до повного виснаження й доконала, безперечно, бідолаху. Та серед стількох втрат і горя на його долю випала і велика радість. Здавшись на умовляння сестри, старий маркіз повернув йому свою дружбу. Знатний вельможа прийшов у будиночок на Кошарній вулиці і сів біля узголів'я свого старого слуги, хоча так ніколи й не довідався про всі жертви, які той приніс заради його родини. Шенель, сівши на ліжку, прочитав "Нині отпущаєши", а маркіз пообіцяв, що його поховають у фамільному склепі замку біля могили, в якій спочиватиме й сам маркіз, і він лежатиме в ногах у свого пана — можна сказати, останнього з д'Егріньйонів.

Так помер один з останніх представників чудової породи відданих слуг. Це слово іноді вживають із зневажливим відтінком, але тут йому повернуто первісне значення: феодальна відданість васала своєму сюзеренові. Це почуття, яке сьогодні збереглося тільки в провінційній глушині та в кількох старих королівських слуг, робило честь і знаті, яка вміла розбудити подібні почуття, і міщанству, яке вміло їх плекати. У наші дні така благородна й безкорислива відданість уже неможлива. Справжні слуги аристократичних родин відійшли у Франції в минуле, так само як королі, спадкові пери або невідчужувані маєтки, даровані старовинним родам, щоб навіки зміцнити їхню національну велич. Шенель був не тільки одним з невідомих героїв, що діють у царині приватного життя, він був і значним явищем. Хіба постійне самозречення і готовність до самопожертви не наклали на цю людину печать величі й високої духовності? Такі риси цінуються вище, аніж героїчна здатність зробити добродіяння, що вимагає від людини лише миттєвого зусилля. Чесноти, характерні для Шенеля, можна виявити переважно в тих прошарках народу, які займають проміжне становище між убогим людом та пишною аристократією і поєднують у собі скромні переваги буржуа з витонченим мисленням дворянина, осяваючи все це смолоскипом істинної освіченості.

Віктюрнієн, про якого при дворі склалася несприятлива думка, не міг знайти собі ні багатої нареченої, ні високої посади. Король уперто відмовлявся надати д'Егріньйонам титул пера — єдина ласка, що могла б визволити Віктюрнієна з лабет убогості. Поки жив маркіз, молодий граф і думати не міг про одруження з дочкою багатого буржуа і мусив животіти в батьківському домі, втішаючись спогадами про два роки блискучого паризького життя та про своє аристократичне кохання з прекрасною герцогинею. Сумний, похмурий, нидів він між глибоко зажуреним батьком, який вважав, що його син таки не втік від хандри, і змученою горем тіткою. Шенеля з ними вже не було.

Маркіз помер у 1830 році після побачення з королем Карлом X, який проїздив через Нонанкур. Незламний д'Егріньйон у супроводі вельможних дворян з Музею старожитностей, які ще годилися для такої подорожі, з'явився засвідчити свою відданість королю і приєднатися до жалюгідного почту поваленої монархії. Сьогодні подібний акт мужності може видатися чимось звичайним, але розбурхані заколотом пристрасті надавали йому в ті дні неабиякого героїзму.

— Галли перемагають! — такими були останні слова маркіза на смертному ложі.

Ось тоді дю Круазьє й домігся цілковитого тріумфу, бо не минуло й тижня після батькової смерті, як Віктюрнієн, тепер маркіз д'Егріньйон, погодився одружитися з панною Дюваль. Вона принесла йому в посаг три мільйони франків, крім того, дю Круазьє та його дружина в одному з пунктів шлюбного контракту зобов'язалися заповісти їй увесь свій статок. На весіллі дю Круазьє заявив, що рід д'Егріньйонів — найславетніший із стародавніх вельможних родів Франції.

Маркіза д'Егріньйона, який одного чудового дня стане власником річного прибутку в сто тисяч екю, можна щозими зустріти в Парижі, де він живе привільним парубоцьким життям. Від знатних вельмож минулого він узяв одну тільки рису — цілковиту байдужість до дружини, на яку маркіз не звертає найменшої уваги.

"Що ж до панни д'Егріньйон,— пише Еміль Блонде, якому ми завдячуємо детальну розповідь про всі ці події,— то хоч вона й утратила схожість із небесним образом, який закарбувався в моїй пам'яті з дитячих літ, вона, безперечно, і в свої шістдесят сім років лишилася найтрагічнішою і найцікавішою постаттю Музею старожитностей, де вона досі царює. Я бачив її під час свого останнього приїзду на батьківщину, куди мене привела необхідність зібрати документи, потрібні для мого одруження. Коли мій батько довідався, з ким я одружуюсь, він аж рота роззявив і зміг заговорити лише тоді, коли довідався, що я префект.

— Ти й народився префектом,— сказав він мені, посміхаючись.

Гуляючи в місті, я зустрів панну Арманду, яка видалася мені величнішою, ніж будь-коли. Дивлячись на неї, я подумав про Марія на руїнах Карфагена88. Хіба не пережила вона крах своїх вірувань і своїх надій? У неї залишилася тільки віра в Бога. Завжди сумна, мовчазлива, вона зберегла від колишньої краси тільки очі, які вражають незвичайним блиском. Коли я побачив, як вона йде до меси з молитовником у руках, мені мимоволі спало на думку, що, мабуть, вона молить Бога покликати її в царство своє".

Жарді, липень 1837 р.

==========

Примітки склала Олена Алексєєнко

Роботу над повістю Бальзак розпочинає влітку 1834 р. Її початок було опубліковано в березні 1836 р. в газеті "Кронік де Парі" під назвою "Провінційне суперництво". Восени 1838 р. газета "Конститусьйонель" завершила публікацію повісті. 1839 р. твір вийшов окремим виданням. Назва "Музей старожитностей" з'явилася 1844 р., коли Бальзак включив

повість до 3 тому "Людської комедії" в розділ "Сцени провінційного життя".

В перших варіантах текст було поділено на окремі розділи, назви яких підкреслювали провідні сюжетні ситуації: "Два салони", "Згубне виховання", "Дебют Віктюрнієна" тощо. Остаточна редакція поділу на розділи вже не має.

"Музей старожитностей" свідчить про дальший поступ автора "Людської комедії" на шляху реалізму, про збагачення його художнього методу. Відчуваються в повісті і зміни в світогляді художника, породжені остаточним розчаруванням у Липневій монархії. Нові погляди Бальзака на природу буржуазних відносин призводять до зростання антибуржуазних тенденцій у його творчості.

Головним конфліктом твору є протистояння аристократії, яка втрачає свої останні позиції, і буржуазії, що поривається вгору. Цей конфлікт, власне, зумовлював і реальне суспільно-політичне життя тогочасної Франції. Повість суттєво відрізняється від багатьох попередніх творів письменника, наприклад, від "Справи про опіку", над якою Бальзак працював майже одночасно з "Музеєм старожитностей", хоча між цими двома творами є й певна спорідненість. Як і маркіз д'Егріньйон з "Музею старожитностей", маркіз д'Еспар зі "Справи про опіку" є благородним, вірним кодексу честі аристократом. Трохи схожий на відданого нотаря Шенеля і слідчий Попіно, який намагається допомогти маркізові д'Еспару. Спільною є також тема буржуазного правосуддя, як, до речі, й сам образ слідчого Камюзо.

Подібність ситуацій, однак, ще більше відтінює відмінність між творами. Конфлікт уже не полягає в зіткненні самотнього непересічного героя з аморальним і жорстоким світом ("Полковник Шабер", "Справа про опіку" тощо). Ворогування д'Егріньйонів і дю Круазьє втрачає особистий характер, сприймається як боротьба двох протилежних життєвих і соціальних принципів. Композиція ускладнюється, на кін виходять численні персонажі. Водночас головні герої стають

пересічніші. Це стосується насамперед дю Круазьє та його прибічників. Образ ворога д'Егріньйонів позбавлений будь-якої величі, дю Круазьє керується тільки жалюгідною жадобою помсти та непогамовним бажанням наблизитись до аристократії.

Ознаки величі зберігають лише старий д'Егріньйон та його сестра Арманда. Вірний своїм переконанням, маркіз відмовляється засвоїти закони нового буржуазного суспільства, залишаючись живим утіленням ідеальних чеснот французької аристократії. Заперечення часу, проте, небезпечне для героя. Виводячи себе за межі дійсності, маркіз обертається на експонат "Музею старожитностей". Він майже не бере участі в розвитку дії, так і не довідується про підступність дю Круазьє та Віктюрнієнову провину.

Бальзак далекий від ідеалізації старого аристократа. У "Справі про опіку" письменник свідомо звеличував д'Еспара, створюючи узагальнений портрет бездоганного французького аристократа. Д'Еспар активно діє, втручається в життя. Натомість маркіз д'Егріньйон існує в світі абстракцій. Його велич нагадує довершеність статуї, якій довіку судилося стояти у безживній музейній залі. Про нове ставлення письменника до типу шляхетного аристократа свідчить і наявність у повісті авторської іронії, яка стає вкрай уїдлива при зображенні аристократичного салону д'Егріньйонів. Показуючи, що оточення маркіза не має майбутнього, Бальзак підкреслює штучність, навіть фантасмагоричність його існування. Донкіхотський опір старого аристократа заздалегідь приречений на поразку.

Безповоротність занепаду аристократії невблаганно висвітлює історія молодого д'Егріньйона. З образом Віктюрнієна до повісті входить одна з наскрізних тем "Людської комедії" — тема молодої людини. Бальзак створив численні її варіації, які, проте, найчастіше зводяться до зображення того, як суспільство розбещує героя, сприяє розвиткові найгірших рис його вдачі. Не становить винятку й нащадок д'Егріньйонів. І тут виникає парадокс. Саме згубне виховання, отримане Віктюрнієном у домі батька-аристократа, позбавляє юнака сили

відкинути моральні закони того буржуазного суспільства, існування якого відчайдушно заперечує старий маркіз. Згадаймо інших молодих героїв Бальзака: і Ежен Растіньяк, і Люсьєн Шардон сподіваються спочатку досягти своєї мети працею і талантом. Інакше складається доля Віктюрнієна. Наділений від природи багатьма чеснотами, син д'Егріньйонів ще з народження був призначений лише для однієї ролі — нащадка славетного роду.

Тема виховання — одна з провідних у повісті, і твір через це нагадує просвітительську прозу XVIII ст., приміром, роман С. Річардсона "Кларисса Гарлоу", який Бальзак згадує майже в кожному творі. Хибне виховання розбестило Віктюрнієна не менш, ніж Ловеласа. Надмірне обожнювання обернуло його на егоїста, людину, нездатну опиратися своїм забаганкам. Віктюрнієн не встоює перед спокусами столиці і зразу приймає філософію особистої вигоди. Він охоче наслідує своїх "наставників", що завершують його виховання. До речі, саме герцогиня де Мофріньєз і світський франт Анрі де Марсе належать до тих персонажів повісті, які найчастіше з'являються на сторінках "Людської комедії".

Є в історії Віктюрнієна ще один цікавий нюанс. Зображуючи молоду людину, те, як вона зрікається своїх переконань, Бальзак майже завжди звертав пильну увагу на мотиви того зречення. З Віктюрнієном усе не так. Молодий маркіз лише переконаний у своїй аристократичній винятковості і намагається утвердити притаманний йому агресивний егоїзм у паризьких салонах. Тільки брак сильної волі не дає йому досягти успіху. Герой робить безчесні вчинки і сам стає жертвою підступності дю Круазьє. Остаточний результат еволюції Віктюрнієна досить тривіальний. Одруження з багатою племінницею дю Круазьє допомагає герою пристосуватися, до нового суспільства.

Особливе місце в системі дійових осіб займає нотар Шенель, образ якого дає нагоду розглянути проблему позитивного героя у Бальзака. Для письменника вона не нова. Автор "Людської комедії" не раз обстоював потребу створювати поряд із "реальними" персонажами

образи, що мали стати втіленням людських чеснот. Таку думку висловлено і в передмові до "Музею старожитностей". Теоретичні міркування підтверджує художня практика. Героїв такого типу ми бачимо в різних творах Бальзака. Це й водоноша Буржа з "Меси безвірника", солдат Верньйо з "Полковника Шабера", слідчий Попіно зі "Справи про опіку" тощо. Проте образ Шенеля має свою специфіку. Передусім зросла його вага в розвитку дії. Колишній управитель маєтку д'Егріньйонів далекий від рабського обожнювання свого пана. На відміну від старого маркіза, він відчуває плинність часу, розуміє, що живе в нову добу, початком якої стали події 1789-1794 рр. Старий нотар не мріє про повернення до минулого. Його відданість майже втратила політичне забарвлення. Герой жертвує свій статок Віктюрнієнові не задля самого принципу вірності панові: адже в такому разі Шенель став би ще одним експонатом "Музею старожитностей". Самотній нотар ставиться до молодого маркіза як до сина, дім д'Егріньйонів давно замінив йому родину, якої в нього не було. Рятуючи юнака, Шенель удається навіть до підступів. Образ героя, позбувшись ідеальності, стає глибшим, психологічно переконливішим.

Повість сюжетно пов'язана з іншими творами Бальзака. Ім'я маркіза д'Егріньйона зустрічається в романі "Шуани". Про одруження дю Круазьє (він же дю Бук'є) мова йде в "Старій панні". Найдовшу історію серед головних героїв "Музею старожитностей" має Віктюрнієн. Про паризьке життя молодого аристократа згадується в "Кузині Бетті", "Урсулі Міруетт", "Беатрисі", "Таємницях княгині Кадіньян".

1. ...з добрістю нашого Лафонтена...— французький поет і байкар Жан Лафонтен (1621-1695) мав надзвичайно лагідну вдачу.

2. Брати Тьєррі — Огюстен (1795-1856) та Амадей (1797-1873) Тьєррі, французькі історики.

3. Гай Юлій Цезар (100-44 до н. е.) — римський державний і політичний діяч, полководець та письменник.

4. Шарль Альбер де Люїнь (1578-1621) — французький полководець.

5. ...до 1789 року...— Тобто до Французької революції.

6. Санкюлоти (безштаньки) — так зневажливо прозивала аристократія плебеїв у часи Французької революції. За якобінської диктатури цим словом стали називати революціонерів.

7. Терор — часи панування якобінської диктатури, поваленої 27 липня 1794 р.

8. С. 384. Філіпп Август (1165-1223) — король Франції з 1180р.

9. Блонде — журналіст, персонаж "Людської комедії".

10. Агнеса Сорель (1422-1450) — коханка Карла VII.

Марі Туше (1549-1638) — фаворитка Карла IX.

Габріела д'Естре (1573-1599) — коханка Генріха IV.

11. Людовіх XVIII, який тоді жив у Мітаві...— До того як стати королем Франції (1814), Людовік XVIII (1755-1824) перебував у еміграції.

Мітава — сучасне, латвійське місто Єлгава.

12. Генріх III (1551-1589) — король Франції з 1574 р.

13. Соломонів суд — біблійна оповідь про двох матерів, які звернулися до іудейського царя Соломона з проханням вирішити, кому з них належить дитина. Соломон віддав її жінці, яка благала зберегти синові життя, навіть якщо через це вона втратить його. Тобто мудрий, справедливий суд.

14. Метьюрін Чарлз Роберт (1782-1824) — англійський письменник-романтик, автор написаного в традиціях "готичного роману" "Мельмота-блукача".

Гофман Ернст Теодор Амадей (1776-1822) — німецький письменник-романтик.

15. ...події 1815 року...— Мається на увазі повернення Наполеона I до влади після його втечі з заслання, так звані "Сто днів" (20.III-22.VI 1815). Зазнавши 18 червня 1815 р. поразки в битві під Ватерлоо, імператор удруге зрікся престолу.

16. Деказ Елі, герцог (1780-1860) — французький політичний діяч, поміркований рояліст. З 1820 р. у відставці.

17. Поліньяк Огюстен Жюль Арман, князь (1780-1847) — французький політичний діяч.

18. Хартія — Конституційна Хартія була підписана 4 червня 1818 р. Людовіком XVIII. За конституцією влада короля обмежувалася двома палатами — перів і депутатів.

19. Віллель Жозеф (1773-1854) — французький політик, очолював радикальне крило роялістів. У 1821-1827 рр. голова кабінету міністрів.

20. Реставрація 1814 року — повернення на трон Бурбонів. Королем став Людовік XVIII, брат страченого Людовіка XVI.

21. Граф д'Артуа Шарль (1757-1836) — Брат Людовіка XVIII. З 1824 р. — король Франції Карл X.

22. Пер'є Казимір (1777-1832) — французький банкір та ліберальний політик. З 1831 р.— міністр внутрішніх справ.

23. Пейронне П'ер Дені (1778-1854) — політик-рояліст. 1830 р. був міністром внутрішніх справ у кабінеті Поліньяка.

24. Констан Бенжамен (1767-1830) — французький політичний діяч, письменник та публіцист, автор роману "Адольф".

25. Шатобріан Франсуа Рене (1768-1848)— французький письменник-романтик. В період реставрації деякий час обіймав посаду міністра закордонних справ.

26. Заява "двохсот двадцяти одного" — заява депутатів опозиції, які 221 голосом проти 181 вимагали відставки ультрароялістського кабінету Поліньяка.

27. Гондревіль — персонаж "Людської комедії".

28. Ораторіанці — чернечий орден, заснований 1564 р. Назва походить від ораторій — молитовних домів.

29. Генерал Монкорне — персонаж "Людської комедії".

30. ...жебрака з "Антиквара"...— Ідеться про роман англійського письменника Вальтера Скотта (1771-1832).

31. ...автора, якого ми вже цитували...— В. Скотта.

32. Шевальє Сен-Жорж (1745-1799) — уславлений фехтувальник.

33. Фоблаз — герой авантюрного роману "Любовні пригоди кавалера де Фоблаза" письменника Луве де Кувре (1760-1797).

34. Бомарше П'єр Огюстен Карон (1732-1799) — французький драматург, автор відомої трилогії про Фігаро.

Данкур Флоран (1661-1725) — французький актор та автор комедій.

35. Людовік Святий (1214-1270) — король Франції (Людовік IX) з 1226 р.

36. Принц Євгеній — принц Ежен Савойський, принц Коріньянський (1663-1736), австрійський полководець. Ображений відмовою Людовіка XIV дати йому полк, перейшов до австрійської армії. Згодом став одним з найблискучіших полководців свого часу.

37. Фрідріх II (1712-1786) — король Пруссії з 1740 р.

38. ...не кардинал... а маршал Рішелье...— Ідеться про Рішельє Армана Жана дю Плессі (1585-1642), французького державного діяча, ідеолога абсолютизму, кардинала (з 1622 р.), і Луї Франсуа Армана дю Плессі (1696-1788), його нащадка, придворного Людовіка XV.

39. Мірабо Оноре Габріель Рікеті (1749-1791) — політичний діяч часів Французької революції.

40. Валуа — французька королівська династія (1328-1589).

41. Сен-Пре — головний герой роману французького письменника і філософа Жана Жака Руссо (1712-1778) "Юлія, або Нова Елоїза".

Ловелас — головний герой роману англійського письменника С. Річардсона (1689-1761) "Клариса Гарлоу".

Дідро Дені (1713-1784) — французький письменник і філософ-просвітитель.

Монтеск'є Шарль (1689-1755) — французький письменник, публіцист, філософ-просвітитель.

42. "Котідьєн" — ультрароялістська газета, заснована 1792 р.

"Газетт де Франс" — тогочасна газета роялістського спрямування.

43. Стерн Лоренс (1713-1768) — англійський письменник. Особливу роль у творах Стерна грає іронія.

44. Сен-Сір — військова офіцерська школа. Заснована 1803 р. в Фонтенбло. 1808 р. переведена до Сен-Сіра, містечка неподалік від Версаля.

Політехнічна школа — школа військових інженерів та артилерійських офіцерів у Парижі.

45. Дедал — у грецькій міфології афінський будівничий і художник. Ув'язнений разом зі своїм сином Ікаром, придумав план утечі, зробивши з воску і пір'я крила. Наказував синові не підніматися високо, щоб сонце не розтопило воску.

46. ...на виставу "Весілля Фігаро"...— Ця комедія Бомарше мала надзвичайний успіх, зали завжди були переповнені.

47. Вільруа Нікола (1598-1685) — маршал Франції, управитель Людовіка XVI.

48. Відам — давній дворянський титул у Франції.

49. ...Табору Золотої Парчі...— Під час переговорів 1520 р. з королем Англії Генріхом VIII французький король Франціск I звелів поставити собі намет із золотої парчі.

50. Агнеса — наївна і чиста героїня комедії Мольєра "Школа жінок" (1662).

51. Піола Пеллегро (1617-1640) — італійський художник.

52. Мессаліна — дружина Клавдія (10— 54), римського імператора з 41 р. Її ім'я стало прозивним, означає розбещену жінку.

53. Біла Дама — героїня опери Франсуа Адрієна Буальдьє (1775-1839) "Біла Дама" (1825).

54. ...далі по сучасній Країні Ніжності...— Натяк на алегоричну "Карту країни Ніжності" французької письменниці Мадлени Скюдері (1607-1701), яка додала її до свого роману "Клелія".

55. Сціпіон Публій Корнелій (235-бл. 183 до н. е.) — римський полководець.

56. Амадіс — герой іспанського рицарського роману "Амадіс Гальський" (XVI ст.). Одна з найвідоміших його редакцій належить Гарсі Ордоньєсу де Монтальво (1508).

57. Сганарель, Жеронт — персонажі комедії Мольєра "Лікар мимоволі" (1666).

58. Маскаріль — тип хитрого слуги у французькій комедії XVII-XVIII ст.

59. Плутарх (бл. 46 — бл. 127) — давньогрецький письменник і філосов. Найбільшою популярністю користуються його "Паралельні життєписи", біографії славетних грецьких і римських державних діячів і полководців.

60. ...з фатального годинника Смерті...— Алегоричну фігуру Смерті часто зображували з пісочним годинником у руках.

61. Трівульцій Жан Жак (1448-1518) — один з полководців Людовіка XII, маршал Франції.

62. Баярд П'єр (бл. 1473— бл. 1524) — французький полководець, відомий своєю шляхетністю та мужністю.

63. Маркіза де Спінола — генуезка, що закохалась у французького короля Людовіка XII під час його перебування у Генуї в 1502 р.

64. Король-мученик — Людовік XVI (1754-1798), страчений за вироком Революційного трибуналу.

65. Карл I Англійський (1600-1649) — король Англії з 1625 р., страчений за вироком Верховного суду.

66. ...лезом своєї шпаги Командор...— Тут і далі йдеться про епізоди з легенди про Дон Жуана, за мотивами якої створив свою комедію "Дон Жуан" Жан Батіст Мольєр.

...фінал Моцартового "Дон Жуана"...— Опера В. А. Моцарта завершується традиційною сценою загибелі героя, який, не маючи сили звільнитися від крижаного потиску руки Командора, провалюється в безодню.

67. Бюффон Жорж Луї Леклерк (1707-1788) — французький природознавець. Захищав ідею змінності видів під впливом природного середовища.

68. Селімена — героїня комедії Мольєра "Мізантроп" (1666), великосвітська кокетка.

Фігаро — головний герой трилогії Бомарше ("Севільський цирульник", "Весілля Фігаро", "Злочинна мати"), енергійний, спритний, веселий.

Панург — герой роману Франсуа Рабле "Гаргантюа і Пантагрюель", шахрай і бешкетник, наділений, проте, допитливим розумом та дотепністю.

69. Отець Жозеф — Франсуа Леклерк (1577-1638), довірена особа та дорадник кардинала Рішельє.

70. Марс Анна Франсуаза Буте (1779-1847) — французька комедійна актриса.

71. ...укравши вночі золоті медалі...— Натяк на пограбування 1831 р. королівської колекції монет з кабінету старожитностей короля.

72. Аміо Жак (1513-1593) — французький письменник-гуманіст. Переклав французькою мовою "Паралельні життєписи" Плутарха.

73. Ламартін Альфонс (1790-1869) — французький поет-романтик, публіцист, політичний діяч.

74. Талейран Шарль Моріс (1754-1838) — політик і державний діяч. Міністр закордонних справ у 1797-1799 рр. за часів Директорії і в 1799-1807 рр. у період Консульства та імперії Наполеона I.

75. Герцогиня де Люїнь (1755-1830) — придворна дама королеви Марії Антуанетти.

76. Принц Конде Луї Жозеф (1736-1818)— родич страченого короля Людовіка XVI та графа д'Артуа, майбутнього короля Карла XII.

77. Герцог Енгієнський (1772-1804).— Походив з роду Конде. Емігрував від час революції. За наказом Наполеона I заарештований і страчений 1804 р. за участь у повстанні Кадудаля, одного з ватажків руху шуанів.

78. Келлерман, Дезе Франсуа Крістоф (1735-1820) — наполеонівський генерал. Герой битви під Маренго. Згодом маршал.

79. Карон Огюстен Жозеф (1774-1822) і Бертон Жан Батіст (1769-1822) — бонапартисти, військові, що брали участь у змові французьких карбонаріїв. Страчені.

80. ...бенкет, гідний Гаргантюа...— Тобто героя роману Франсуа Рабле "Гаргантюа і Пантагрюель", ненажери і життєлюба.

81. ...дотяг до дев'ятого термідора...— Тобто до повалення якобінської диктатури 27 липня 1794 р.

82. Камбасерес Жан Жак (1753-1824) — французький політичний діяч доби Консульства та Імперії.

83. Поль і Віргінія — герої ідилічно-сентиментального роману "Поль і Віргінія" (1787) французького письменника Бернардена де Сен-П'єра (1737-1814).

84. Доу Герард (1613-1675) — нідерландський художник, учень Рембрандта.

85. Імператриця Марія Луїза (1791-1847) — друга дружина Наполеона I, з якою він одружився 1810 р.

86. Пані Гран — англійська авантюристка, яка стала коханкою, а потім дружиною Талейрана.

87. Вдова Скаррона — Франсуаза д'Обіньє (1635-1719). По смерті чоловіка, французького письменника Поля Скаррона, доглядала дітей Людовіка XIV від його коханки пані Монтеспан. Отримала титул маркізи де Ментенон. Після смерті дружини — Марії Терези Австрійської (1683) — Людовік XIV уклав таємний морганатичний шлюб із пані Ментенон.

88. ...Марія на руїнах Карфагена...— Римський полководець Гай Марій (бл. 157-86 до н. е.) вів боротьбу проти Сулли і деякий час ховався серед руїн Карфагена.